Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 59 (15497) ◆ 1995 чылдың март 30, четверг ◆ Ат салган шагы 21.35. Садар өртээ 300 рубль.

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ ДЕДИР ЭГИТКЕН

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак «ТР-ниң Чазааның дугайында» база «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш организацияларының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» ТР-ниң хоойлу төлевилелдерин чедиш ажылдап кылыры-биле ТР-нин Дээди Хуралынче чоруткан.

Чүгле бүгү доктаалдарны эвес, харын оон хурал бүрүзүнүн хүн айтырыгларын парламентарийлерге таныштырары-биле Чазакты дагзып турар бирги төлевилелде үүл ТР-ниң Президентизиниң дадагалзаашкынын болдурган. Оларнын үвени эки билген турарынга, эргечарыга алыраларының күженнишкиннерин мөөннеп, эшкилеринге ол херектиг деп хоойлу чогаадыкчылары коргүзерин ораллажып турардар. Ынчалза-даа оларның статузунун дугайында хоойлуда күрүненин кандыгдаа албан черинден азы кандыг-бир дужуметтен медээ алыр эргелери кыдыгаар чок хөй болгай. Чазак хуралдарының хүн айтырыгларын парламентарийлерниң талазынан шинчилээри дээрге, эргe-хүлээлгелери шуут аңгы бо органнарның сырый харылзаалыг ажылдаарынга дуза кадары чөгенчиг-ле боор. Харын оларның хоойлу чогаадыр кол ажылының үе-шагы улам чедишпестеп туруп бербес бе?

Депутаттарның саналдап турары ол чаа үүл эргечагырганы ам-даа улгаттырар деп турары ол эвес ирги бе? Ол дээш маргыжарга кайы-бирээзи «үүрмек маңчы» чивес. Харын политикага үүрмек үүлдер-биле шиитпирлиг тиилегени чедип алыры шын. Дээди Хуралга Чазактын бүгү хуралдарының хүн айтырыгларын коргүзүп киирер дээн ораллажыышкыннарның үржүктары янзы-бүрү болур: ол дээрге, бирээде, күүсекчи эрге-чагырганы үүрмек карактаашкынны ыгаары; ийиде, Чазактын Дээди Хуралдан хамаарыштырып күштелдирер дээн ораллажыышкын; үште, хоойлужудулга хажыдыышкыннарынга келир уеде ботболун бурууладырының ыыдгаааны боор турар. Бистиң бөгүнгү амыралыбыста баш үлүг чугаалаары берге байдалдар хөй чүве болганда, ындыг ыыдгаааннар ыяап-ла көстүп кээр. Чазак хуралдарын пландан дашкаар, дүргендаа чыылдырып турары чажыт эвес. Аңаа чугаалажыр айтырыгларны хурал эгелей бергенде, сөөлгү минуталарда безин тургузуп турар. Ындыг байдалдың үезинде 30 экземпляр хүн айтырыын парламентиже чоруулары безин уттундура берип болур. Оны баш үлүг кылыры шуут болдунмас. Ол хоойлу хажыдыышкыны эвес-тир. Депутат кижи аңаа-ла кайгап ораргa база хоржок харын, ынчаарга ынчаар кайгап орар эргени боду чедип ап турар ышкажыл.

Парламентиниң протокол киллизинден Чазактың протокол киллизинче телефон долгааш, шиитпирлеп ап болур айтырыгларны хоойлужудулгже киирер дээн Дээди Хуралдың ораллажыышкынларын өскээр канчаар тайылбырлаар боор. Оон-биле кады ТР-ниң Конституциязын өзугаар. Дээди Хурал болза Чазактың оперативтиг-ажыл-агый чорудулгазына холгаарлаар, шаптык кадар, өскертир эргези чок болгай. Баштай болаарга, оскелеэшкин ноолаа хире болза, депутаттарның ындыг янзылыг нормачижек чогаадылгазы херек кырында холгаарлаашкын эргезин чедип алыр деп турарында хире.

Моон алгаш көөрге, бо айтырыгга хамаарыштыр Президентиниң негелдези чөптүг болгаш цын, чүвени ырактан көрүп билириниң чижээ боп турар, эргечагырга адырларының аразында тургустуна берген айтырыгны чогуур үезинде шиитпирлээринче угланган чүткүл-дүр.

«Хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш организацияларының» дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Дээди Хуралдың хүлээп алганы ТР-ниң Хоойлузунга Ш. Д. Ооржак база ат салбаан. Чүге дизе Президентиниң бодалын езугаар алырга, бир эвес ол үүлдер Конституцияга удур фашистиг, экстремисчи болгаш чарылдырыкчы байдалдыг апаар болза ындыг политиктиг партияларның, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның ажыл-чорудулгазын ТР-ниң Президентизи чамдык дүрген таварылгаларда доктаадыр азы соксадыр дугайында. Чарлык үндүрер эргелиг болур. Президентиниң хоойлу төлевилелинге киирген саналының утказы ындыг.

Бо таварылгада Президентиге сезик кылган хөрээ чок, ол эрге-чагырганың чаа «чоорганын» шугланмас-даа. Бир эвес Дээди Хурал ол немелдени хүлээп аптар болза, ТР-ниң Президентизиниң — Чазак Баштыңының албан-хүлээлгезинге артык ажыл немежир, оон эки ажылдаарынга шаптык кадар. Оон политиктиг удурланыкчыларының саны көвүдээр. Өөрүнчүг эвес перспектива, ынчалза-даа Ш. Д. Ооржак ол базымны кылган. Чүге?

Бо айтырыгга харыылаар дизе, гитлерлиг Германияны тиилээн чурт — Россияда, оон хоорайларында неофашистерниң чыыштарын көргүскен телерепортажтарны көрүптерге четчир. Фашизм күш кирип турар, а күрүне оон-биле демисежирин ораллажып турар, ону политиктиг организацияларын кылыр көрүп, хөй-ниити бодалының деннелинге демисежирин ораллажып турар. Хоойлужудулга сайзыраңгай эвес болганындан Конституцияга удур ажыл-чорудулгазы дээш политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннерниң харыысалгазының дугайында үүл (статья) үр үенин хөделиишкиннериниң механизми болу берген, ону чаза шавары барык болдунмас. Ховар-ла дээн таварылгаларны чаза шаап турар, суд чорудуушкуннарын ап көөрге, хоойлуга удур үүлдерни пропагандалап, чарлап турары ховар эвес болгай.

Ниитилелде байдал дендии нарын, ону чөңгээлиг чаңгыс сөс-биле үреп болур хире бо өйде оон-биле эптежип болур бе, ынчаш? Кандыг судтар биске тайбыны, чөпшээрежилгени болгаш демократтыг хосталгаларны бээрил, бис ону херек кырында чедип албан-на болгай бис.

Бөгүнгү Россияда ниитилел-политиктиг, социал байдалдар берге болганда сагындыг хемчеглерни хүлээп алыры бирги планче үнген. Оон ролю национал республикаларда өзүп турар. Ынчангаш Президент хоойлуларга ат салбаан.

ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга болүү.

Тыва Республиканың керээ ёзугаар ажылдап турар күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының болгаш күрүне өнчүзүнде акциялары быжыглаттынган акционер ниитилелдер эргелеп-башкарылгазының органнарында күрүне төлээлекчилериниң отчёт бээриниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың март 15, № 83. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Хамааты негелде хоойлужудулгазынга дүүштүр чардынган керээ ёзугаар ажылдап турар Тыва Республиканың күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының болгаш Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде акциялары (үлүглери, хуулары) быжыглаттынган акционер ниитилелдерниң эргелеп-башкарылгазының органнарында күрүне төлээлекчилериниң отчет бээриниң чурумун бадылаар, ону № 1 капсырылга езугаар кылыр. Керээ езугаар ажылдап турар күрүне бүдүрүлгезиниң отчедунун майының № 2 капсырылга, акционер ниитилел эргелеп-башкарылгазының органында күрүне төлээлекчизиниң отчедунун майының № 3 капсырылга ёзугаар долдурар.

2. Керээ ёзугаар ажылдап турар күрүне бүдүрүлгезиниң удуртукчузу отчедун отчеттуг квартал төнгениниң соонда ай дургузунда квартал санында, акционер ниитилелиниң эргелеп-башкарылга органында күрүне төлээлекчизиниң отчедун отчеттуг чартык чыл төнгениниң соонда ай дургузунда чылда ийи катап бээр кылдыр доктаадыр. Бүдүрүлгениң болгаш акционер ниитилелиниң чогуур балансыларын отчеттарга кожар.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың керээ ёзугаар ажылдап турар бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының болгаш күрүне өнчүзүнде акциялары быжыглаттынган акционер ниитилелдер эргелеп-башкарылгазының органнарында күрүне төлээлекчилериниң отчет бээриниң

ЧУРУМУ

Хамааты негелде хоойлужудулгазынга дүүштүр чардынган керээлер езугаар ажылдап турар Тыва Республиканың күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга (моон ыңай сөзүглел езугаар — бүдүрүлге удуртукчузу дээр), ол ышкаш томуйлаттырганын езугаар күрүне төлээлекчилери кылдыр, азы акционер ниитилелдерниң, эштежилгелерниң эргелеп-башкарылга органнарында (моон ыңай сөзүглел езугаар — ниитилел дээр) болгаш акцияларының (үлүглериниң, хууларының) кезии Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде быжыглаттынган өске-даа бүдүрүлгелерниң керээ барымдаалап ажылдап турар кижилерге хамаарыштыр отчет бээриниң бо Чурумун ажыглаар.

1. Ниитилелдиң эргелеп-башкарылга органнарында күрүне төлээлекчизи ону томуйлаан азы чылда ийи катап оон-биле керээ чарган органче бадылаттынган майык езугаар отчедун киирер.

2. Тыва Республиканың оон-биле керээ чарган яамызынче азы ведомствозунче бадылаттынган майык езугаар отчетту квартал санында бүдүрүлгениң удуртукчузу киирер.

3. Ниитилелдиң эргелеп-башкарылга органнарында күрүне төлээлекчизи Эт-хөреңги күркомитединче болгаш республиканың чогуур адыр яамызынче азы ведомствоже ниитилелдиң организастыг база сан-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазының дугайында илеткелди чыл санында киирер, аңаа дараазында үүлдер илереттинген турар:

— күш-ажылчы коллективниң кежигүннериниң, администрация, өске-даа акционерлер аразында акцияларны хуваары;

— бүдүрүп турар продукцияның номенклатуразынга структурлуг өскерлиишкиннер;

— инвестициялар дугайында информация, капитал салыышкыннарны, ылаңгыя бажын-балгат болгаш социал адыр объектилеринге шингээдип алыры;

— ниитилелдиң техниктиг, экономиктиг, коммерциялыг ажыл-чорудулгазынга коммерциялыг структураларның болгаш даштыкы инвесторларның киржилгези.

4. Бүдүрүлгениң удуртукчузу керээ чарын алганы яамыже азы ведомствоже бүдүрүлгениң сан-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазының дугайында оон ажылын экижидер талазы-биле саналдар киирген илеткелди чылда бир катап киирер, аңаа кирер үүлдер болза:

— бүдүрүлгениң буураашкынга таваржырын болдурбас талазы-биле хемчеглер;

— продукция бүдүреринге, ачы-дуза чедирилгезинге чогаадылгаларны, мурнакчы технологияларны ажыглаары;

— продукцияның шынарын болгаш чижир аргалының экижидер талазы-биле хемчеглер;

— республиканың инвестиция программаларының күүселдези.

5. Бо Чурумда көрдүнген отчет бээриниң талазы-биле хажыдыышкынны болдурганы дээш ниитилелдиң эргелеп-башкарылга органнарында күрүне төлээлекчилеринге болгаш бүдүрүлгелер удуртукчуларынга хоойлужудулга езугаар доктааттынган харыысалганы оңаар.

ТР-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертекти Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазының албан-хүлээлгезин күүседири-биле томуйлаан. Чоокта чаа Тээли суурга чорааш, оон-биле ужуражып танышкан, орта байыр чедирип, божуунның хөгжүлдези дээш чеднишкиниг ажылдаарын аңаа күзээн бис. Оон бодунга болгаш кожуунның ажыл-ижинге хамаарышкан айтырыгларны салдывыс.

— Дугар-оол Шожал-Даржаевич, мырыңай чаа ажылдап эгелээн болгай силер, чон билип алыры-биле допчу намдарыңарны кысказы-биле таныштырып көрүңерем.

— 1950 чылда Шуйга төрүттүнген мен. Томскиниң медицина институдун дооскаш, эмнээр-кезер эмчи тускай эртемни чедип алгаш Мөңгүн-Тайга, Шагаан-Арыг эмнелгелеринге ажылдадым, Бай-Тайгага сөөлгү алды чыл кол эмчиледим. Билиг бедидериниң курстарынга өөренип чораан, дээди категорияның эмчизи...

— Чүгле эмнелге шугумунга ажылдаан-дыр силер аа?

— Ийе, ындыг.

— Кожуунның экономиказының кол адыры көдээ ажыл-агый болгай...

— Силериниң айтырыыларның утказын билип кагдым. Үргүлчү көдээ черлерге ажылдап чораанымдан көдээниң ишчилери-биле сырый харылзаалыг, оларның ортузунга чоруп келгеш, мал болгаш чер ажылы-биле элээн таныш мен. Оон аңгыда ада-ием база мал, чер ажылы кылып чораан улус. Бирээде ындыг. Ийиде, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазак Администрациязының харыысалгалыг ажылдакчылары мээң-биле ийи-үш удаа чугаалашкаш, кожуунну удуртуп шыдаар арга-дуржулга, билиг-мергежил, организакчы чорук бар деп үнелел бээрге, чөпшээрелим бербес аргам чок болган. Кожуунмунуң экономиказын хөгжүдер, чонумнуң амыдыралын экижидер дээш шудургу ажылдаар, өскелериниң дуржулгазын өөренир, нептередир албан-хүлээлге онаашкан. Хүлээнгени күштүг дижир болгай. Ам канчаар, чонум дээш ажылдаар бодай бердим.

— Ажылдап эгелээш, бир ай чаа-ла ажып турар-дыр силер. Бир дугаарында кандыг айтырыгже кол кичээнгейни салдыңар, Дугар-оол Шожал-Даржаевич?

— Кожуун чагыргазының аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының даандырган ажыл-хөрээнге ээ-харыысалгазын бедидер, олардан негелденч күштелдирер, ылаңгыя үндүрген доктаалдарның, шиитпирлерниң күүселдезин чедип алыры-биле организакчы ажылды чорудары чугула деп саналар мен. Кожуунның мурнунда салдынган сорулгаларны шиитпирлээри удуртукчулардан хамааржыр болгай. Оон аңгыда суму чагыргаларының ажылдакчыларының эки ажылдаарын чедип алыр.

Кожуунның экономиказының кол адыры көдээ ажыл-агый, бо хүнде ында байдал дыка берге, оон уштунуп үнериниң эки ажыктыг аргаларын дилеп тывар, боже кол кичээнгейни салыр бодалдыг мен. Аграр реформаларны ортандырар. Эт, сүт, дүк, тараа бүдүрүлгезин көвүдериниң, оларны дүрген садып-саарарының хемчеглерин алыр. Чүгле көдээ ажыл-агыйже эвес, улус ажыл-агыйының өске-даа адырларынче сагышты салыр апаар. Хөгжүлде дендески-ле болур болза эки-дир ийин.

— Кожуунда мал кыштаглаашкынының байдалы кандыгыл?

— Улуг хар чаггын, күштүг хат хадаан түннелинде мал кыштаглаашкыны элээн берге байдалда эртип турар. Ындыг-даа болза, малдың бажын хоратпазы-биле өске черлерден мал чемнериг садып алгаш, коднинарда чедирген малчыннарны эргежок чугула аъш-чем продуктулары, одаар үүлдер биле хандырарының бүгүде хемчеглерин ап турар бис. Бо талазы биле кожуунның көдээ ажыл-агый эргелери элээн ажылдарны чорутчан. Оон ачызында мал кыштаглаашкыны ындыг ончуг дүүренчиг эвес. Ылаңгыя «Бай-Тал», «Кызыл-Даг» совхозтарда кыштаглаашкынның байдалы чүгээр.

— Совхозтарны эде организастаарының кандыг хемчеглери алдыныр турарыл?

— Бо дээрге берге болгаш нарын айтырыг. Совхозтарны канчаар эде организастаарын өөренип көрүп турар бис. Бир эвес ону хандыр, бүгү талалыг өөренип көрбес болза, частырыг кылырга хамык чүве бүүрап болур болгай. Эштежилгелер кылыр бе азы өске хевир шилип алыр бе, ам-даа өөренип көрүп турар бис. «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыннары хуралдааш, ажыл-агыйны хевээр арттырарын, дугурушкан оон уставын эдип, чаартылганы кылып турар. Бо совхоз шору улус. Бодунда дээрбелиг, хлеб быжырар черлиг, колбаса кылыр цехтиг, магазиниг. Оон кирген эвээш-биче орулгазы-биле амыдырап турар. Эрткен чылдың төнчүзүнден бээр чээли албаан. Бо чылын тараа бүдүрүлгезин көвүдериниче сагышты салган. Бо ажыл-агыйның канчаар хөгжүүрү чоорту көсту бээр апаар.

— Бистин айтырыгларывыска билдингир харыыларны бергенинер дээш четтирдивис. Дугар-оол Шожал-Даржаевич.

— Мен база силерге четтирдим.

Таан-оол ХЕРТЕК
чугаалашкан.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

САМОЛЁТТУ КЫЗЫЛДА ЭККЕЛГЕН

Россияның Президентизи Б. Н. Ельциниң Тываның Россияга каттышканындан бээр 50 чыл болган оюн таварыштыр белекке бергени ырак черлерже ужудар ЯК-42Д самолетту Кызылда бо неделяның эгезинде эккелген. Ол самолетту моон мурнунда Тыва Республиканың Чазааның болгаш оон дорт эвээ болуп ТР-ниң Эт-хөреңги комитединиң чөпшээрели чокка азы черде чардычмаанда-ла. Москваның Раменское аэропортунче аппарган турганын солуннарга бижээн.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Ямалниңе ажылдаанының хөрээ-биле чоруур мурнунда ону эккээрин ораллакчы-президент А. А. Мельниковка даскан турган. Алексей Александрович Россияның Чазаанда болдунун дорт ажылының хөй айтырыгларын шиитпирлээриилеп ангыла, самолетту Тываже эгидер талазы-биле шалыпкын ажылдаан.

Самолетту кымнар ынзаар оорлап чорутканы, кайы черниң ужулукчулары башкарганы, кымнар даалга бергенил. Кызыл аэропортундан ужулуп үнерин кым чөпшээрезиил дээн ышкаш айтырыгларны чон ам-даа маңап турар. Ынчангаш ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак бо талазы-биле Чазактың тускай доктаалын хүлээп алыр дугайында чугаалаан.

А чогум самолетту башкарар ужулукчуларны белеткээри сөөлгү талазынче кирген. 18 ужулукчуну ангы серазип белеткээн өртээ барык 900 миллион рубль болуп турар. Чоокшу уеде ЯК-42Д «шимчей-ле берзе» иштикиниң болгаш даштыкының рейстериге хөй валютаны ажылдап алырының аргазы биске бар.

Виктор КАРА-САЛ.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызыл кожуунун Дээди Хуралда депутады Кара-Кат Очур-оолович Ооржак Кара-Хаак суурга бодунун соңгукчулары-биле ужуражылга эрттирген. Кара-Кат Ооржак бөгүнгү чуртта, республикада ниити байдалды чонга чугаалап берип чоннуң амыдыралын экижидер дээш Чазактың болгаш Дээди Хуралдың кылып чорудуп турар ажылдарынга доктаап, ол ышкаш бодунун соңгукчулар ортузунга кылып турар ажылын таныштырган.

Соңгукчуларның салганы хөй санныг айтырыгларынга дорт харыыларны берген.

Ужуражылга соонда Тыва Республиканың алдарлыг артистери Дамба-Доржу Сат, Владимир Соян база культура ажылдакчызы Данзын Кертик-оол болгаш «Тыва» ансамбльдиң киржилгези-биле солун программалыг концертти чонга бараалгаткан.

Ужуражылга болуп эткен соонда, Кара-Хаак суурнуң чагырга даргазы Б. Ч. Ооржак депутатка болгаш артистерге байыр чедирип, кара-хаакчыларның мурнундан чылыг сөстерни сөглеп, соңгукчулар-биле ажылынга чогаадыкчы чедишкиннерни күзээн.

Бистиң корр.

10 КИЖИ КЕЖИГҮН, А ЧҮЗҮ БЕЛЕН

Март 28-те Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазының депутаттары, Россияның аграр партиязының удуртукчулары В. С. Крылов, В. В. Ушаков Улуг-Хем кожуунның чагырга бажыңынга кожуунның, сумуларның чагырга удуртукчулары, тускай эртемниглер, албан организация черлериниң ажылдакчылары-биле. Хайыракан суурнуң чону-биле ужуражылганы эрттирген.

— Василий Стефанович, силериң партияңар кежигүнү болуксаар кижилер Улуг-Хемде хөй-дүр бе? — деп оон айтырарымга, В. С. Крыловтуң харыылааны:

— Улуг-Хемден чүгле 10 кижи партияга хүлээп алыр аргалыг болдувус. Партия билеттерин эвээш ап алгаш чораан болдувус. Кожуунның чагырга даргазы К. Т. Куулар база кежигүн болду. Хайыракан суурга суму чагыргазының даргазы Б. Монгул-оол бисти «чүге эвээш билеттер ап чоруур силер» деп чемелээш, бистиң сумудан 100 хире кижи аграр партияга киреринге белен деп чугаалаар болду. Ам ниитизи-биле Тывада бистиң партияның кежигүннери 14 кижи бардыр. Чоруурда 500 хире партия билеттерин арттырып каар бис. Тывада аграр партияның өзээ тургустунган болганда, боттары оон ыңай башкартының ажылдап, чурттай бээр деп бүзүрээр мен.

Болат-оол СААЯ.

ТУРАСКААЛДЫ ТУРГУЗАР

Эки турачылары, фронтучулары-биле Бии-Хем кожуунда Ээрбек суур ылгалып турар. Чүге дээрге Адачурттун дайынынче 47 шериг оон аъттанган. Оларның 14-ү тыва эки турачылар. Ең шилиндек эрес-кайгалдар орус оору-биле кады дайынчааже аъттанган.

Ээрбектиң эки турачыларының тураскаалын тургузары-биле суур чагыргазы бо хүннерде ажылдап эгелээн.

(Бистиң корр.)

ЫНДА-ХААЯ АЛЫР

Арыг-Бажы сүт-бараан фермазында ниитизи-биле 18 кижи ажылдап турар. Оларның иштинден саанчылар саны 5. 100 четпес саар инек бар. Бөгүнде 36-37 литр сүтү хүнде саап ап турар. Сагган судун Чадаана хоорайның организацияларынга саткаш, акшаже хүүлдуруп ап турар. Ол түнден бир саанчы 10 мың рубльди ында-хаая-ла алыр. Суттун акшазы хөөржүдүлгеге, командировкаларга база чарыгдаттынып турар.

Тес-Хемден

ДИЛЕП ТЫВАР

Тес-Хем кожуунун ажыл-агыйларында часкы тарылгага белеткеа ажылынын дугайында айтырыгны кожуунның агроүлетпүр ажылдакчыларының хуралына чугаалашкан. Аңаа ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының төлээлери база олурушкан.

Бо чазын кожуунның ажыл-агыйлары 2400 га черге 432 тонна кызыл-тасты, 230 га черге 39 тонна суланы чажар. Тараа культураларынга 471 тонна үрезин херек. Чаңгыс чылдыг мал чеми культураларын 3317 га черге тарыыр. Аңаа 563 тонна үрезин негеттинер. Ниитизи-биле амдаа 1034 тонна үрезин херек.

Совхозтарда 605 тонна үрезин бар. Оон иштинде кызыл-тас — 102, сула — 356, арбай—87 тонна бар. Арыглаттынган, үрезин кылдыр ажыглап болур 320 тонна үрезин бо хүнде бар бооп турар-дыр. Ам ажыл-агыйларда 429 тонна үрезин чедишпес, оон иштинде кызыл-тас 234 тонна база 195 тонна сула. Кызыл-тасты Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтан садып ап болур. Республика иштинде ажыл-агыйлардан сурагланып тургаш, суланың үрезинин дилеп тывар апаар.

Часкы тарылгага 195 тонна кывар-чаар материал херек, ам бары чүгле 15 тонна. 91 тракторнун, 25 андазынның чүгле чартык кезии септеттинген, культиваторлар, сеялкалар, илиирлерниң хөй кезии тарылгага белен деп хүн бүрүнүң совхозтардан кээп турар медээлеринден билдинип турар.

Валерий ДАЛАА.
Эргелелдиң кол агроному.

БАЙДАЛ НАРЫН

Тес-Хем кожуунның «Кызыгаар» коллективтиг бүдүрүлгезинде янзы-бүрү марканың 18 санныг трактор балансыда туруп турар. Часкы тарылгаже 14 тракторну үндүрер. Ам бо хүннерде чүгле 5-ле трактор белен. Ол дээрге чаңгыс-чаңгыс санныг «Д-150», «ДТ-75», «К-700» база ийи «Беларусь».

Артканнарында радиатор, аппаратура дээш, чамдык кезектер чедишпейн турар. Ону база-ла дилеп, сурагланып тывар апаар.

Самагалдайда, Кызыл хоорайда септелге-техниктиг бүдүрүлге черлеринде септедири-биле 4 шимчедикчини дужаап берген. Ол моторларны кылып каан-даа болза, акша чогу-биле алдынмаан. Андаанын бистери херек, ону база сурагларр.

Планда көрдүнген 14 тракторну канчап-даа турган часкы тарылгаже үндүрер дээш бүгү хемчеглерни алыр. Бо хүннерде коллективтиг бүдүрүлгениң агроному Александр Эрендей-биле көдээ ажыл-агый машиналарының механиги Анатолий Самбуу олар тарылгага ажылдадыр кадрларны шилип, четчелээр ажылды организастап турарлар.

Ажылчыннар чыглып келгеш хуралдааш, коллективтиг бүдүрүлгени хевээр арттырып, кооперативтер болуп үстүп алгаш ажылдаар кылдыр дугурушкан. Амгы уеде байдал нарын. Кывар-чаар материал-биле хандыртынмайн турарындан машина, тракторлар ажылдаваан турар.

Бо бүгү берге байдалдардан канчаар уштунуп үнериниң аргаларын дилеп тыварының талазы-биле коллективтиг бүдүрүлгениң баштаар черинге шыңгыы чугааны кылган.

Артур ЧАЙМАА.
«Кызыгаар» коллективтиг бүдүрүлгениң кол инженери.

ИЙИ ЧЕР БАР

Шеми суурда хлеб быжырар ийи чер бар. Бирээзи Чыраа-Бажы ажылкоовунун, өскези коллективтиг ажыл-агыйга хамааржыр. Акшалыг кижилер ажылкооптун пекарнязындан хлебти садып алыр, ажыл төлевиринге айайы-биле акша албайн турар коллективтиг бүдүрүлгениң ажылчыннары хлебти бодунуң пекарнязындан тускай даңзы езугаар ап турар. Ажыл төлевиринге өске-даа продуктуларны чонга берип турар. Чудааш өлүр деп барган молдургаларны ажыл-агыйларның удургулгазының айтыышкыны-биле соккаш, столоваяга дужаап, өске продуктулары-биле согажалап тургаш, поварлар амданныг аъш-чемни белеткээринге чанчыкканнар. Бо дээрге рынок үезинде ажыл-агыйжы чоруктуң херечизи-дир.

Калдар-оол КУУЛАР.

Шемиден

СЕЗОННУГ АЖЫЛДАР

Марттың байдалы-биле, «Шеми» коллективтиг бүдүрүлгеде 95 кижи ажыл чок. Оларның иштинден 10 кижи март 19-тан эгелеп саргыга удур ажыл чорудар. Артканнары часкы, чайгы, күскү сезоннуг ажылдарга киржир. Чамдык кижилер ажыл-агыйда кыжын кылыптар ажыл чок болганындан кожуунда чонну ажылга хаара тудар төптен дузаламчы акшаны көрдүнген тускай хоойлу езугаар ап турган.

Часкы сезонда ажылдаар 5 машинанын дөрту шимчеп турар. 7 тракторнун чүгле дөртүнге 16 механизаторлар ээлчежип тургаш, часкы хову ажылдарын чорударынга белен.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутады Кара-кыс Донгаковна Аракчаа 1995 чылдың апрель 1-де хоорай чагыргазының бажыңынга, № 206 өрээлге соңгукчуларны хүлээп алыр. Хүлээп алыышкын 10 шактан 15 шакка чедир болур.

Интервью

ХҮЛЭЭНГЕНИ КҮШТҮГ

РОССИЯНЫҢ НАЦИОНАЛ ПОЛИТИКАЗЫ АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОК, ДЕМОКРАТЧЫ БОЛУР УЖУРЛУГ

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинге федеративтиг болгаш национал политика дугайында айыткал

Рамазан АБДУЛАТИПОВ.

Хүндүлүг Борис Николаевич, Федералдыг Хуралга Силерниң Айыткалыңарны кичээнгейлиг номчаанымның соонда, мону бижип олур мен. Чурттуң хөгжүлдезиниң чидиг айтырыгларын боттуу-биле көргүскениңер сеткил-сагыжымга таарышты. Ынчалза-даа федералдыг болгаш националдар аразының харылзааларынга тураскаатты-нган база хөй национ-адыг, хөй культуралыг Россияның ниитилел амыдыралының ол аажок нарын адырынга күрүне политиказының кол угланыышкыннарын айыткан тускай эгениң Айыткалда чок болганы хомуданчыг болду. Чогумна ынчангаш федерализмниң болгаш националдар аразынга харылзааларның база аңаа хамаарыштыр национал политиканың, мээн бодап турарым-биле, бирги ээлчегли айтырыгларынче Силерниң кичээнгейиңерни угландырыксаан ийик мен. Ол сорулга-биле Силерниң ажыглааныңар чугаалажылганың бир хевири— Айыткалды база меңээ ажыглаарын чөпшээреп көрүңер.

Бистиң ниитилеливистиң федеративтиг хөгжүлдениң оруун шилип алганын туруштуу-биле демдеглеп айтып турарыңарның чөптүг болбазы аргажок. Ооң-биле холбаштыр федерализмниң болгаш националдар аразының хөгжүлдезинде сөөлгү үеде эвээш дизе-ле үш угланыышкынның бар бооп турарын айтыры чугула.

Бир талазында, бир эвес мынчаар чугаалап болур чүве болза, этниктиг ылгалды, «аймак-сөөк болур чорукту чок кылырынче» болгаш Россияда национал тургузугларны тарадырынче, федералдыг күрүне болур чорукту чүгле арыг девискээр, губерния хевири-биле тургузарынче чүткүл, а өске талазындан — сөөлгү үениң болуушкунарын национал аңыланыышкынның чаа чалгын хөрлээледиринче, чер-черлерде политиктиг институтларны болгаш чорудулгаларны аймак-сөөк аайы-биле аңылаштырарынче чүткүл. Үш дугаарында, үстүнде айыттынган чаңгыс аай угланыышкыннарның айыылдыг бооп болур уржуктарын угаап-билип турарларның эвилелдекчи, каттыштырыкчы хөделиишкиннери.

Силер-биле барык беш чыл дургузында харылзажып келгеш, федералдыг Төптүң дыка хөй ажылдакчыларына көөрде, Россияга федерализмниң болгаш националдар аразынга харылзааларның амыдыралчы улуг ужур-утказын угаап билип турар кижи деп Силерни билген мен. Ол бодалды тодаргай чижектер-биле көргүзерин оралдажып көрейн.

Федерация керээзиниң идеязын Силерниң кымыңдаа мурнай идип үндүрениңер кандыг-даа маргыш чок. Чурттың чаңгыс эп чоруун хандырган болгаш дыка хөй таварылгаларда «суверенитеттер парадын» соксаткан бирги демократтыг документ ол болган. Ооң-биле Россия буурап дүжүүшкүннүң айыылындан чайлаттынган. Ынчалзаа-даа ол документиниң соонда, аңаа дүүштүр чогуур федералдыг политиканың чок болганы хомуданчыг.

Чурттың дээди удуртукчуларындан бир дугаарында Силер репрессияларга таварышкан болгаш оранчуртундан шөлүттүрген чоннарга буруулгаларны билингген силер. Ол улустарны баштай кем-керек үүлгедикчилери деп буруудадып, оон соонда бежен чыл дургузында мегелеп келген болгай. Татарстанга болгаш Башкортостанга, Тывага, Карачаево-Черкессияга болгаш Кабардино-Балкарияга, Сахага (Якутия) нарын болуушкуннарны Силер билиишкиннег хүлээп алган силер. А кол-ла чүве, Силерни болдунар-ла аргалар-биле күткүп турзаа-даа, дүрген шинтирлер хүлээп албайн, оларнын-биле Төптүң аразында харылзаларны политиктиг аргалар-биле шинтирлээр аргакы тыпкан силер. Референдумнар организастаарының аргазы-биле крайлар болгаш областарны республикалар болдурарын Силер боттарыңарын шинтирлиг чоруунар-биле болдурбаан силер. Херек кырында ол референдумнарны организастаарының артында дыка хөй таварылгаларда субъектилериниң эргелерининң дең эвезиниң дугайында хоозун чулчуруушкуннар турган-на болгай. Бо таварылгада чугаа Россияның иштинге аңыланыышкынның дугайында эвес, моон мурнунда турган Эвилелдиң республикаларында, Россияның бодунда республикаларда болгаш автономияларда тарай чурттаан орус чоннуң бодунуң иштинге аңыланыышкынның дугайында чоруур апаар турган ийик. Федерацияның субъектилерин хевирлеп тургузарының национал принцивинден ойталаарынга үндезилеттинген турган ынчаардагы Күркомнаттың национал политиказын Силерниң шинтирлиг-биле хүлээп алганыдарны сактыр-дыр мен. Оон эрттир, национал политиканың база бир кол сорулгазы моон тургустунуп кээр, ол үүл дээрге өскүрүнениң-даа, көстүп кээп болгу дег база бир Дудаевтиң талазындан-даа бот-боттарының хөрээнче холгаарлаашкынны болдурбазы-дыр. Эки дугуруштунган тодаргай национал политика чокка ол чедип алдынмас. Кандыг ниити-национал идеяларны, чурттуң бүгү улустарынга чоок болгаш билдингир кандыг политиканы, экономиканы болгаш угаан-бодал байлактарын база кандыг лидерлерни долгандыр олар сырый каттыжып болурул деп чүвени бистер Россияның улустарынга мынчага чедир саналдап бербээн бис. Ындыг чорук кончуг айыылдыг. Мону барымдаалап көөр болза чурттуң бүрүн-бүдүн чоруун, чаңгыс эвин хандырар ужурлуг Камгалал министерствозу маңаа хамааржып болур. Политиктериң чедир ажылдап кылбаан үүлдериниң уржуундан солдаттар улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Россияның амыдыралында бо үндезин айтырыгларже онза кичээнгейни салыры чугула. Адачуртту катап чыып тургузар херек.

Националдар аразының харылзааларында биске таваржып кээп турар бергедээшкиннер Россия Федерациязында республикаларның, национал тургузугларның, автономияларның бактаап кирип турарында эвес болдур ийин. Чамдык кижилер бисте бергедээшкиннер шак оон тургустунуп кээп турар деп индир бүрүзүнден алгыржып турар. Олар биске АКШ-та ышкаш штаттар, Германияда ышкаш черлер, Россия империязында турганы ышкаш губерниялар турган болза, ындыг бергедээшкиннер турбас турган деп бадыткаарын оралдажып турарлар. Ол дээрге чаңгыс талалыг көрүүшкүн-дүр. Чечен Республиканың орнунга Сунжен губерния турган болза, национал чөрүлдээлер тыптып келбес турган деп, олар бадыткан турарлар. Ындыг бадыткаашкыннарның авторларының чажыртынган логиказын улустар өттүр көрүп биле берген болгаш билип-даа турар. **Ол логиканың утказы мындыг: Россияға чеченнер, чуваштар, тывалар, калмыктар херек эвес, а Чечня, Чувашия, Тыва, Калмыкия херек.** Ол бүгүнүң ужурундан боттарының улустарының келир үезинге бүзүрел чок чорук чер-черде тургустунуп кээп турар.

Болганчок-ла дыңналып кээп турар кым кымны чемгерип турарыл деп айтырыг кайы хире айыылдыг-дыр. Бистер чаңгыс күрүнеде чурттап турар болганывыста, күрүне ындыг айтырыг тургустунуп келбес политиканы боттандырар ужурлуг. Чаңгыс аай күрүнеге хамаарыштыр, оларның национал-ындан, чурттап турар девискээринден барымдаа чоокка, кижи бүрүзүнге бараан болдурган ниитилел ачы-дуза чедирилгези кажан-даа турар ужурлуг. Кижи эргезиниң кол үндезини болур ол принцип амгы үеде бисте үреттинген. Амгы үеде Краснодарда, Ставропольде чурттап турар улустарга деңнээргe, Ингушетияда, Дагестанда чурттап турар орустарның, дагестаннарның, ингуштарның амыдыралының деңнели ийи ажыг катап куду болуп турар. Кижи эргезиниң дугайын чугаалаарынга ынактар маңаа хамаарыштыр чүге чүве чугаалавайн турарларыл? Бир эвес бистер ол стандарттарны сагып шыдавас арга-шинээлиг апарган болзувусса, ол дээрге Төптүң дотациязында турар орустарның, тываларның, ингуштарның буруузу эвес, а күрүнениң буруузу-дур. Мында кандыг-даа национал айтырыг чок, ол дээрге арыг экономика айтырыы-дыр. Бо бүгү национал чөрүлдээлер дээр үүлдерде кандыг-даа национал, этнос айтырыының чыды безин чок. Ындыг байдалдарда безин бүгү улустар болгаш девискээрлер боттарының национал хөгжүлдезин Россия Федерациязы, Россияның улустарының тайбың-чаазгай болгаш найыралдыг чаңгыс аай өг-бүлези биле холбап турар дээрзинге бүзүрээр мен. Оон өске чүве чок. Маңаа хамаарыштыр күрүне баланслаттынган, шүгдүнген политиканы боттандырар. Бодунуң тодаргай сөзүн албан ёзузу-биле чугаалаар, кол-кол угланыышкыннарны тодарадып бээр ужурлуг. Кончуг берге байдалдарда безин бистиң чонувус күрүнезин хүндүлеп көөр чаңчылдыг деп чүвени уттуп болбас херек. Россияның чонунуң барык шуптузу боттарын күрүне кижилери бис деп санап чоруур.

Мен Россияны хөй националдыг чаңгыс аай болгаш бүрүн-бүдүн күрүне кылдыр камгалап арттырарының бүзүрелдиг талалакчызы мен. Бодумнуң Дагестаным Россияның составынга турган, сос кырында эвес, а ёзулуг бот-догуннаашкынны алыр, бодунуң чонунуң онзагай үүлдерин камгалап арттырып ап шыдаар аргалыг болур деп санап чоруур мен, а аргажок бичин тускайлаң күрүнежигеш бооп алгаш, ол чүнү-даа чедип албас. Чүге дээрге бистер, дагестаннар, өске-даа улустар Россияның составынга тургаш, ооң күчү-шыдалын, алдар-адын эдилеп, орус улустың дузаламчы-деткимчезин көрүп чоруур болгай бис. Эрткен үжен үш чылдарның дургузунда Дагестанның чону орус болгаш өске-даа нацияларның улустары-биле кады бодунуң коллективтиг күрүнези — Дагестан Республика кылдыр, а ооң соонда коллективтиг күрүне — Россия Федерациязы кылдыр бот-тодараттына берген.

Национал-шовинистер ону барымдаалап көөрүн күзевейн турарлар. Төптүң чамдык ажылдакчылары орус улустың бодунуң күрүнези чок деп черлик билиишкинни албадаарын кызыдып турар. Бир эвес бистер, дагестаннар, Россия Федерациязын бодувустуң күрүне тургузуувус деп санап турар болзувусса, Россия Федерациязы дээрге чүнүң-даа мурнунда орус чоннуң төөгүлүг күрүне тургузуу ышкажыл деп чүве канчап билдинмес боор чүвел? Ийет, ындыг бооп келген-даа, ындыг болур-даа ужурлуг. Ону чүнүңдаа мурнунда орус чоннуң билип алыры кончуг чугула. Оон башка чедир билип алдынмаан үүлдер болганчокла бүзүрел чок үүлдерге, национал аразының чөрүлдээлеринге чедире бээр, чурттың чамдык кол политиктери ындыг үүлдерни кылып турар-дыр. А күрүнениң албан ёзузунуң политиказы ам-даа тодараттынмаан бооп турар. Россияның, ылаңгыя республикаларның болгаш автономияларның улустарын дараазында айтырыг кончуг дувуредип турар: Чечняда болган айыыл-халаптан кандыг түнелдер кылдынганыл? Федералдыг Төп ам кандыг политиканы саналдап турарыл? А Төп ам дээрезинде ыыт чок олуруп турар. Политик бүрүзү бодунуң бодалын чугаалап турар. Ону ажыглааш шовинистер болгаш националистер шуут кедереп эгелээн.

Бо бүгүнүң түннелинде хөй национал болдуг Россияның күүү-күжүнүң үнер дөзүнүң кошкааны, чуртта байдалдың быжыг эвес апараны тодаргай айыттынган национал политиканың чок бооп турарында деп санаар мен. Эрткен үедеги национал политика эки үүлдерни хаара тудуп турган-даа болза, бодунуң амыдыралчы эвезинден буурап дүшкен. А чаа политика ам-даа чогаадып тургустунмаан. Сөөлгү ийи чылдардан бээр национал политиканы девискээр азы өске-даа политика-биле солуур хөөннүг угланыышкыннар көскүленнен келген. Ындыг үүлдер Силерниң кылганыңар ийи айыткалдарыңарда база бар-дыр. Ынчаарга Россияның тодаргай чоннары, субъектилери чокта, девискээр политиказы дээрге анаа-бир методологтуг абстракция ышкажыл. Девискээр политиказы кайы-бир тодаргай министерстволарга азы ведомстволарга туруп болур, ол дээрге күрүнениң талазындан бердинген айтыышкын болур, ынчаарга девискээр талазы-биле министерство дээрге ужур-утка чок чүведир. Бистиң байдалдарывыста девискээр деп чүл ол? Ол дээрге кайы-бир субъект бе азы экономиктиг район бе? Краснодар край биле Ингушетия кожа девискээрлерде турарындан кандыг ниити девискээр политиказы тургустунуп кээрил? Оон кандыг-даа ниити девискээр политиказы тыптын келбес. Бо ийи чер бүгү талазындан алырга, аңгы-аңгы. Ол дээрге эргидеги көрүүшкүн-дүр. Федерацияның субъектилериниң шуут чаа классификациязын кылыры негеттинип келген: ёзу барымдаалаан национал азы девискээр дөмдектериниң аайы-биле эвес, а кол демдектер, ниити эрге-ажыктар аайы-биле.

Чамдык кижилер биске ассимиляцияга (күш-биледаа) үндезилеттинген барыын чурттарның күрүне тургузуун хүлээп алырын саналдап турар. Ынчаарга бистиң чуртувустун чүс-чүс чылдарда уламчылап келген онзагай үүлү болза, ында барык 150 улустарның боттарының национал культуразын, амыдыралының хевирин, культуразын, дылын камгалап арттырбышаан, чаңгыс аай чурттап келгениле болгай. Ол дээрге гуманизмниң, чүнүң-даа мурнунда орус нацияның гуманизминиң ең бедик бадыткалыдыр, үлегер-чижээ-дир. Чамдык кижилерге таарымчалыг, таарымча чок-даа болур болза, ол улустарның хөй кезии боттарының национал күрүне тургузуун, автономиязын тургузуп алгаш чурттап келген болгай. Ол тургузуглар кымга-даа шаптыктавайн келген, а ёзулал-хүндүткел хевирлиг бооп келген. Ол улустарның хөй кезии Россияның составынга киреринiң мурнунда-ла күрүне тургузуглуг турган. Россияның улустарынга коллективтиг чон болурунуң эргези кижи эргезинден, ону кедизинде барымдаалаары черле чугула, артык бооп келген боор деп чугаалап болур. Кижи эргези деп чүве Россияга чоокку келир үеде, амгы үени безин чугаалаваска, үнелиг үүл апаары хоомай-ла боор. А барыын чурттар ону бүдүн-бүдүн улустарны, төрел-бөлүк улустарны узуткан чок кылып тургаш чедип алганын төөгүден билир бис. Орус нация, бурган-на өршээ, ындыг чүвени кылып шыдавас. Ол чоннуң ындыг «четпезин» чамдык кижилер ам эдип алырын күзеп турар.

Орус чоннуң эки амыдыралындан база национал бот-медерелинден чурттуң, Россияның бүгү улустарының тайбың чаагай амыдыралы шинтпирлин-биле хамааржыр. Совет Эвилели буступ дүшкен соонда, чогум-на орус чон кызагдаашкынга таварышкан. Эрге-чагырга бажына олуруксаан В. Жириновский ону өскелерни мурнап кончуг эки билип алган. А ону харыысалгалыг политиктер чогуур үезинде чүге эскербейн барганнарыл? Хой-хой журналистер, публицистер, политиктиг ажылдакчылар орус чоннуң угаан-медерелиниң оттун келгенин, патриотчу чоруун чүге фашизм-биле денней көрүп турарыл? Берге үелерде Россияны кезээде камгалап ап келген орус патриотизмни чүге Н. Лысенко, В. Веденчин, В. Жириновский азы Б. Федоров дээн ышкаш национал-патриоттарның, шовинистерниң хоозун чулчуруушкунунга орнай бергенил?

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Россия күрүнезиниң ажыл-чорудулгазының ең чугула бот-тускайлаң угшин болур национал политиканы бодунуң эргелерине доп-дораан катап эгидери эргежок чугула, ону национал эвээш санныг чоннар-биле күрүненің хөгжүлдезинге «шаптыктап турар» ажылдың албадаттынган хемчеглери кылдыр көрген херээ чок. Хүндүлүг Борис Николаевич, Силерниң ийиги Айыткалыңарда национал политиканы кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында ниити бодалдарның артыкы талазында чажырып каапканы азы чок болза Чеченге күш ажыглаанын үндезилээринге ажыглап турары дыка-ла хараадан-чыг-дыр. Ынчалзажок бир эвес ол политика күрүненің, ону баштап турар Президентиниң ажыл-чорудулгазына база ол олчаан ындыг турушка артар болза оон-даа дора салдарлыг болур. Маңаа тодаргай түңнелдерни үндүрери чугула.

Мен бодаарымга, ындыг политиканың концептуалдыг (кол уг-шии) үндезиннери ниитизи-биле тургустунган. 1992 чылда-ла Националдар Соведи национал политиканың концепциязын ажылдап кылган, ону республикалар, крайлар, областар, автономиялар-биле дугуржуп чөпшээрешкеш, ажылдап кылган болгаш бадылаан турган, ынчалзажок төптүң национ-алы чок политиктери ону чедиишкинниг «суг дувунче дулупкен» болгай. Ынчаарда мен ол программаны федералдыг чергелиг ажылдан кылырына болгаш боттандырарына 2 млрд. рубльди дилеп турдум. А ынчаарга этностарның төөгү-культура амыдыралын болгаш чурт девискээрин катап тургузарының кол программаларын Улуг Ростовка, Тверьге, Суздальга, өске-даа орус черлерге эгелээр деп турдувус. Бербейн барды. А ынчаарга националдар аразында черүлдээлериниң уржуктарын чайладырынга бис бөгүнде чеженч чарыгдап турардыр бис. Национал политика — улустарның сагыыседкилиниң чаагай болуруунуң, культураларының болгаш дылдарының айтырыыдыр. Ол дээрге Россияның бир онзагай чоруунуң үндезин айтырыы-дыр.

Барык бүгү Россияның эртемденнери, специалистери болгаш албан-дужаалдыглары кирип турар автор-ларның улуг коллективи Конституцияны хүлээп алганының соонда бо талазы-биле чаа чүүлдерни барымдаалап көрген национал политиканың күрүне программазының концепциязының чаа вариантызын белеткээн. Хүндүлүг Борис Николаевич, ону Силериниң бодуңарга мен дорт дамчыдып берген болгай мен. Силер даалгаларны берген силер, ынчалзажок бүгү чүве дүжүметсиг тургузугларда какталып калган, оларга нациялар-биле, национал хамаарылгалар-биле, национал политика-биле холбашкан бүгү-ле үүлдерге шуут-ла хөңну чок, ындыг деп чүвеге мен ам шуут кандыг-даа чигзиниг чок мен. Оларга ең-не таарымчалыг үүл — унитарлыг тургузуг, хамык чүвени чаңгыс хепке киирери, анаа-ла хамаатыларның бөкпээ кылдыр тургузары болур. Каксы айтыйн, ону Силериниң мурнундагы-ла Айыткалыңарга база киирип кагдылар. Дараазында үүлдү угаап-билип алыры чугула: күрүне тургузуун этниктиг принциптен хосталдырар дээр болза, ССРЭ-ниң буступ дүшкениби-биле холбаштыр будалган база националдарның амыдырал-чуртталгазынче ээлчеглиг революсчу холгаарлаашкынның түңнелинде баксыраан националдар аразында харылзааларны таарымчалыг, чогумчалыг болдурарында он-он чылдарның шудургу болгаш билдилиг, бодамчалыг ажылы херек. Национальндан хамаарылга чокка деп эргелиг хамаатыларның ниитилели тургустунарын дүргедедип, шыкпыыртаары дээрге улус чоннарның чаңгыс аайжып каттыжарын далаштырган большевиктер-биле дөмейлешкени ол болур ийик.

Ам дээрезинде чуртта национал политиканы хоолужудулга болгаш күүсекчи органнар талазы-биле деткип, хайгааараар ындыг таарыштырыкчы төп чок. РФ-тиң мурнундагы Дээди Совединге ындыг төп болза Националдар Соведи бооп турган. Амгы Федерация Чөвүлели субъектилер аайы-биле тургустунган, ында националдар аайы-биле төлээлелге чок. Күрүне Думазының составының 50 хире хуузу москвачылар. Амгы Федералдыг Хурал федерализм болгаш национал харылзаалар талазы-биле чаңгыс-даа үндезин ужур-дужалыг хоолуну, ындыг хоойлуар ниитилелге чеже-даа эргежок чугула болза, хүлээп албас болгаш хүлээп алыр харыыдаа чок деп чүвени Силерге бүзүредип тур мен.

Күүсекчи эрге-чагырга талазы-биле национал харылзааларны ийи тургузугга онаап хуваган. Чазактың талазындан ону Националдар керектериниң оолгаш регионал политика талазы-биле министерство чорудуп турар. Ында Соңгу чүк талазы-биле керектер база онааттынган. Ында кол айтырыг болза, национал эвес, а чээли база өске-даа хуваалдалар апарган хире. **А херек кырында Соңгу чүктүң, Сибирьниң, Ыраккы Чөөн чүктүң, Кавказтың биче буурай улустар чурттап турар бүдүн-бүдүн девискээрлери этниктиг халаптың черлери кылдыр хуула берген.** Ол министерство өске-ле янзы-бүрү үүлдер кылбайн, чүгле националдар керектери-биле ажылдаары чогуур. Мен маңаа Нацямының туруп келгени өеш чылдың дургузунда аңаа үш сайыт халашканын, амгы сайыт Н. Егоров дөртүүзү бооп турарын сайгарып чугаалаксавайн-дыр мен. Ынчап болур бе? Яамы бодунуң ажыл-чорудулгазының тодаргай концепциязы чогубиле доктаамал эде тургустунуп-ла турар-дыр. Бөгүн ол база-ла реформалаттынарының кырында. Маңаа айтыры чугула боор. ындыг чорук эки амыдыралдан үнмээн-не болгай, сайыт бүрүзү-ле шериг хеп кедипкеш, танкылар, бронетранспортерлар болгаш чепсектиг солдаттар баарынга турупкаш, журналистерге интервью бээрин боттарының хүлээлгези кылдыр санап турду. Оларны ынчаар бужартадыры болур чүве бе! Ол министерство бүгү националдарның амыдырал-чуртталгазын таарыштырарының, оларның ең-не күзээни эргелериниң, ажыктарының дугайында сагыш салыр хүлээлгелиг. Ол дээрге хөй националдыг Россияның ең кол министерстволарының бирээзи болур ужурлуг. Бир эвес ол яамы орта ажылдап турган болза, бис Дудаевке болгаш Барыын чүкке пропагандисчи маргышка алыспас ийик бис. Национал угаан-бодал, культура, чаңчылдар Барыын чүк культуразының массалыг культура деп атка чажыртынган шаарының оазыышкынынга сы бастырган. Россияның радио болгаш телевидениези чүге Россияныы болбайн турар чүвел? Чүге биске сагыл чоктун, каржы, хөөн чок чоруктун үзелдерин дөгеп турарыл? Барыын чүк ниитилелди ындыг «үнелиг үүлдерден» камгалап алырын өөрени берген. Бистиң массалыг информация чепсектеривистиң национал культуралар, национал харылзаалар айтырыгларының дугайында бижип, көргүзүп, дамчыдып турар үүлдери каракка чаржыныг, ыянчыг чүве-дир! А Националдар Соведи «Федерация» солун шын-на Россияның улустарының солуну болзун дээш үш чыл иштинде туржуп келди. Бис национал политика дугайында теледамчыдылгаларны үндүрүп эгеледивис. Ынчалзажок ол ам чок. (...)

Хөй националдыг күрүнеге хамаарыштыр база бир онзагай чугула болгаш дыка эп-чөптүг дарый көөр үүл — удуртукчу кадрлар корпузунуң национал составы. Борис Николаевич, Силерни долгандыр кижилериң аразында, президент аппарадында национал эвээш санныг чоннарның төлээлери хөй бе? Премьерниң оралакчыларының, сайыттарның аразында кандыгыл? Дипломаттыг корпуста? Офицерлер болгаш генералдар аразында? «Буменранг эффектизинин» болу бергенинге элдепсинген херээ чок: ындыг байдалга харыы кылдыр тус-тус девискээрлерде удуртур ажылдан орустарны кызып үндүрүп эгелээн. Ындыг политика кымга херегил. Национал байдалы-биле таарыштыр көрдүнген кадр политиказы — ол дээрге ужур эдергени ол эвес, СЭКП-ниң аайы-биле, аңаа дөзевилей «кадрларны шилиир болгаш таарыштыр тургузарын» эгиткени ол эвес-тир, чон бүрүзүнүң, катап демдеглээйн, чон бүрүзүнүң өстүрүп, төрээни талантыларны мөөңнээриндир. АКШ-тың президентизи Б. Клинтонну сактып көрээлиңер, эрге-чагырганы холга алгаш, ол оон администрациязы бодунуң составынга чурттуң этниктиг хөй янзы-байдалын база болдунар аргазы-биле долу хаара туткан турарын ажыы-биле медеглээн болгаш ындыг болуру дээш сагыш салган. А бисте болза (мурнундагы ССРЭ-ниң девискээринде) президентилер кылдыр кижи көөр хөөн чок националисчи, кара-чүсүлериниң шовинисчи пропогандазының ачызы-биле депшип турардыр. Силерге хамаарыштыр каксы чугаалаарга, Силерни бо талазы-биле ап көөрге, кара чааскаан ындыгларга хамаарышпас ышкаш-тыр силер. Ынчалзажок ындыг айыыл Россияның кырынга диргелип болур.

Бир эвес эргежок чугула чогуур хемчеглерни албас болза, хөй националдыг Ада-чуртувуска халаптыг уржуктарлыг ындыг үүлге таваржып болур бис.(...)

Түңнелинде элээн каш саналдарны киирерин чөпшээрел көрүңер:

— Федерализмниң, национал харылзааларның болгаш национал политиканың айтырыгларын Россия Федерациязының федералдыг эрге-чагырганың болгаш субъектилериниң органнарының ажылчорудулгазының колдады көөр угланыышкыны кылдыр доктаадыр. Чазак тургузуунда националдар керектериниң талазы-биле ямыга, ону өске янзы-бүрү хүлээлгелерден хостааш, чогуур рольду хүлээндирер:

— эрге-чагырганың чогуур төлээлелге органнарынга чурттуң кол-кол национ-алдарынга болгаш Федерацияның субъектилеринге квоталыг (хуваалдалыг) төлээлелгезин доктаадып тургузар;

— Россия күрүнезиниң национал политиказының концепциязын хөлчок дарый чедир ажылдап кылыр болгаш РФ-тин Президентизиниң Чарлыы-биле бадылаар, оон-биле кады Чазакка болгаш Федерациянын субъектилеринге национал хөгжүлдениң болгаш национ-алдар аразында кады ажылдажылганың федералдыг база тус чер программаларын ажылдап кылырының чогуур айтыышкыннарын бээр;

— федерализмниң болгаш национал харылзааларның айтырыгларын телевидение, радиога болгаш тускай парлалга органнарынга мергежилдиг чырыдарының аргаларын тургузар;

— Россия Федерациязының Президентизиниң чанынга федерализм болгаш национал харылзааларның айтырыгларының талазы-биле тускай Чөвүлелди тургузар;

— эргежок чугула апарганда Россия Федерациязының Конституциязынга эдилгелерни белеткээр, ол чүл дээрге:

— Федерация Чөвүлелин хевирлеп тургузарының холушкак принцивин киирер; — РФ-тиң Конституциязында көрдүнгени дег, чүгле күүсекчи болгаш төлээлелге эрге-чагырганың органнарының төлээлекчилериниңен эвес, а харын Федерацияның субъект бүрүзүнден ол девискээрниң бүгү национ-алдарының соңгукчуларының эрге-ажыктарын шуут боду дорт төлээлээр бир-бир хамаарышнас депутаттарны соңгуур;

— национ-алдар аразында харылзааларның болгаш федеративтиг тургузулганың айтырыгларының талазы-биле бүгү хоойлуар национ-алдарның төлевилелдерин Федерацияның субъектилериниң үштүң ийи кезиниң өөш удур чөпшээрешкени-биле Федерация Чөвүлелинге албан сайгарып көөрүн киирер;

— национал политика болгаш федеративтиг тургузулга хамааржыр бүгү чарлыктарны РФ-тиң Президентизиниң чанында федерализм болгаш национал харылзаалар айтырыгларының талазы-биле Чөвүлелбиле баш удур дугуржурунуң механизмин тодарадыр;

— соңгулдалар дугайында бүгү хоойлуларга бир национ-алдың өске национ-алдар аразында артык деэрин, национ-алдар аразында аңыланыышкынны болгаш өжээннежилгени пропагандалап турар кижилерге ең шыңгыы хемчеглер, кордакчылар даңзызындан үндүреринге чедир бөзин көрдүнүп турар нормаларны киирер;

— РФ-тиң Президентизиниң чанынга национ-алдар херектериниң талазы-биле Бүрүн эргелиг төлээниң албан-хүлээлгезин киирер, аңаа национ-алдарның болгаш кижиниң национал байдалындан эргелеринге хамаарыштыр күрүненің хүлээп көргени делегей актыларынга база Россия Федерациязының хоойлуларынга дүүштүр национ-алдарның эргелерин Россия Федерациязының девискээринде сагып турарына контрольду национ-алдарның амыдырал-чуртталгазынга, оларның федеративтиг тургузуунга, национал культураның, дылдарның хөгжүлдезинге, чурттап келген чер-девискээрин, ажылагыйның чаңчылчаан хевирлерин камгалап арттырарынга хамаарышкан хоойлуларны болгаш өскедаа нормативтиг актыларның күүселдезинге контрольду дагзыр.

Бүгү-ле бергедээшкиннер турзажок, ам-на шынап Россия 150 ажыг улустарының амыдыралчы боттускайлаң арга-курлавырларын бодунуң өндүр бедикче көдүрлүрүнге болгаш күчү-күжүн байыдарынга ажыглап өөрени бээр боор деп идегел менде хевээр артканын түңнелинде черле чугаалаксадым. Чурттуң бүгү эвээш санныг чоннары кайгамчык улуг чурттуң, орус нацияның арга-курлавырларын боттарының хөгжүлдезинге ажыглап өөрени бээр деп чүвеге мээн идегелим база оон эвээш эвес. Ынчаарга ындыг чүве улустарның бот-боттарының аразында ең бедик хүндүлежириниң, демократтыг кады чогаадылгазының байдалдарында, а ындыг болганда бүгү национ-алдарның төлээлекчиленинің аразында ындыг хамаарылгалар тургустунганда бүдүп болур, чүгле ынчан бүдер.

Ниитилел амыдыралының национал харылзаалар ышкаш мындыг нарын талазынга дыка дүвүренчиг чүткүлдериниң байдалдарында Россияның күрүне тургузуунуң амгы байдалы болгаш келир үези, бистиң улустарывыстың российжи күрүнеге амыдырал-чуртталгазы, адактың соонда, күрүненің национал политиказы дээш ханы дувурел. Россия күрүнезиниң баштыны-биле харыысалганы денге үлежиининче чүткүл бо үгүлганы бижиниринче албадаан.

Борис Николаевич, Силер мында бижиттинген бодалдарны билиишкин-биле кичээнгейлиг таныжып көөр боор силер деп идегедим. Олар Россия ында чурттап турар бүгү улустарга ёзулуг-ла төрээн, чылыг болгаш чырык бажыны болу берзин дээр сагыш човаашкынын тывылган. Олар ындыг болурун ажылдап алганнар-даа, чүге дизе Россияның ең төрээн, чылыг сөс-биле Ада-чурт деп адап турардар.

«Независимая газета» солун. 1995 чылдың март 14.

Тиилелгениң 50 чылынга

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

КЫЗЫЛ ААДАҢНЫҢ ЧАЖЫДЫ

Чогаатпаан тоожу

(Эгези № 58 «Шында»).

«ДЫҢНАДЫГ

Силерниң оглуңар гвардейжи кызыл-шеригжи Таржоо Тончак Хорун, ТАР Борой хольчик кожун Аксы Барлык орбан № 4, дайынчы даңгыраанга шынчы болуп, Социалистиг Төрээн чүрт дээш тулчуушкунга эрес-маадырлыг чоруун көргүзүп, Ровно дээш 1944 чылдың февраль (хүнү балалып калган) өлүрткен. Ровно хоорайның соңгу кыдыында хөөржүткен».

Кезектиң командири, шериг комиссары аттарын салган, таңмазын баскан: «Хову почтазы 17654-Б».

Ээн өрээлге кара часкаан дүүнгү чугаа-соотту, каткы-хөгү, ыр-шоорну, чымчак ужаларны, соок сугну уттупкан, үр-ле боданып чыттым! «Ох, кызыл аадан! Шыгжап алган чажыттарыңны дөгерезин меңээ чугаалап берип көрем!»

Бир эвес ынчан, бежен чылдарның эгезинде, ол кызыл аадаңның чажыдын ажыдыпкан болзумза, ону номчукчулар ындыг-ла сонуургавас турганнар боор. Чүге дээрге эгезинде чугаалааным ыпкаш, дайын доозулгандан ындыг-ла үр үе эртпээн, ол барык-ла кижи бүрүзүнүң амыдыралы. Бирээде ол. Ийиде, чүл дээр болза, ынчан тыва эки турачы Тонгак Таржааның дугайында чугааны мындыг арага-хымыстан эгелээн болзумза, ону кым-даа парлавас турганын ылап билир мен. Ол шагда коммунистиг идеология чер болганын үглеп чий берген чүве-ле болгай. Ону тайылбырлап, мооң мурнунда каш удаа бижип келген мен. Ам болза өске үе-дир, демократтыг. Политика дээрге эрге-чагырганың хөрээдир, ниитилелдиң экономиктиг амыдыралынга ооң хөрээ чок. Материя бирги черде, медерел ийиги черде деп, марксизм-ленинизм өөредип турду. Ол шындыр ийин. Бирги одуругга — хырын, ийиги одуругга — мээ турбайн канчаар. Үште, херек удаажыраан тудум, тываларның эң экер-эрес оолдар, кыстарының Совет Эвилелиниң немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чүрттүү Улуг дайынынга киришкен маадырлыг чоруунун ужур-утказын салгалдар ылап медереп билип, аңаа чогуур бедик үнелелди берип турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, тыва эки турачыларның дугайында сонуургал улам өзүп турар.

Тонгак Таржааның Ровнога «өлүрткенинин» дугайында дыңнадыгны номчудуңар. Ында частыыглар эңдерик. Ону чоор ийик, кол-ла чүве өдүрээн часса-даа, хөлүн часпааны болур. Мында өдүрээн бизин часпаан деп болур. Бүгү чүве шын: Хорун-оол оглу Тонгак Таржаа ТАР Барыын-Хемчик кожуунунуң Аксы-Барлык сумузунуң № 4 арбаны дээнин бистиң эки турачылар туржук, өскө кижилер даап билип каар. Тыва кижилер, черлер аттарын өске дылга бижиири-даа, адаары-даа берге болбайн канчаар. Ынчан чүну-даа ончалаар, четчелээр чай чок, дайын үезин тургандыр. Дыңнадыгны хову госпиталының бижээчизи белеткээн хире: командир, коммиссар ооң долдурган даңзызын документилер-оиле шүүштүрүп чыдар эвес. Оон туржук чоокта чаа, 1990 чылда, тыва эки турачыларның эрес-дидим командири капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан Чарлыкта безин шын бижилге талазы-биле чазыглар бар болчук чоп, бо дээрге бүгү чүвени таваар ылавылап ап болур тайбың үе ышкажыл. Мындыг шөлээн шагда безин четпестер турар боор-дур.

«Допчу демдеглелдерни» гвардейжи дайынчы Тонгак Таржаа мырыңай латин үжүк-биле бижээн. Дайын шөлүнге карандаш, саазын айтырыы берге турганы билдингир. Саазын кылдыр кандыг-ла-бир блокноттуң ыт дылы дег бичин арыннарын ажыглаан, демдеглелдерни будуктуг карандаш-биле бижээн болгаш, шоолуг балалбаан.

Бо демдеглелдер элээн долузу-биле кадагалаттынган боорга, база Т. Таржааның эки турачы өөрү-биле кады чаалажып турганын барык шуптузун көргүскен боорга, оларны бүрүңү-биле арттырарын оралдаштым (чамдык балалчак черлерни, үндүртүнмес сөстерни ояр ужурга таваржып турдум, бижээчиниң аянын ол хевээр арттырган):

«1943 чылдың 9 айның 1-де эки турачыларны үдеп чоруткан.

ССРЭ биле ТАР-ның кызыгаары Шивилиг Кара-Сугга эки турачыларның документилерин белеткээрин манап, 9 айның 4-ке чедир турган. Оон 4-түн кежээзинде чадаг үнгеш, кызыгаарны эрткеш, Борбак-Хаакка чеде бергеш, машиналар манап 2 хонган. Абакан хоорайга 2 хонган, бо үеде идик-хепти дезинфекциялап арыглаан, чунар-бажыңнаан.

Абакандан демир-орукка 9 айның 8-те олурупкаш, 9 айның 25-те Муром хоорайга келгеш, 10 айның 4-ке чедир чадаг шеригниң 362 дугаарлыг адыгжы полугунуң составынга дайынчы белеткел эрттирген.

10 айның 4-те Муромдан демир-орукка олурупкаш, ол-ла кежээ Ковров хоорайга келгеш, аттыг шеригниң 2 дугаарлыг адыгжы полугунуң составынга киргеш, 11 айның 19-ка чедир дайынчы белеткел эрттиргеш, генерал-полковник О. И. Городовиковка шылгаттырган.

11 айның 19-тан 22-ге чедир Москва кыдыынга доктааган, тыва элчин черинин ажылдакчылары, генерал-майор Шома болгаш КҮТВ сургуулдары-биле ужурашкан. 11 айның 22-ден 12 айның 1-ге чедир Смоленск областың девискээринге 6 дугаар гвардейжи аттыг шеригниң корпузунуң 8-ки гвардейжи дивизиязының 31-ги полугунга бактаап кирген. 12 айның 1-ден 20-ге чедир Снегиревка суурга тактиңалыг дайынчы өөредилге эрткен, ол-ла суурга совет боо-чепсекти хүлээп алган.

1943 чылдың 12 айның 20-ден 1944 чылдың январының 2-ге чедир Белоруссияның Гомельге чедир аттыг чораан. Гомель уунга мурнуку шугумунга чоокшулап келгеш, үш хонукта оңгу казып турган.

Январының 8-тен 29-ка чедир Барыын Украинаның Ровно облазының девискээринге чедир узун орукту аттыг эрткен.

1944 чылдың январының 30-де Ровно областың Деражно районунуң төвү Деражно суурну хостаары дээш эң баштайгы шавар халдаашкынче кирген. Шавар халдаашкын хүндүскүнүң 2 шак үезинде эгелээн. Ол үеде мен хол пулеметчигиниң ийиги шыгаакчызы чорумда, взвод командири эш Сат холбаачызы Сүдер-оолду эскадрон командири эш Кечил-оолче дыңнадыг чедирип чоруткан. Ооң орнунга мени холбаачы кылдыр түр томуйлап каан. Чүге дээрге шавар халдаашкын эгелээже чедир Сүдер-оол ээп кээп шыдаавайн барган.

Үш дугаар эскадроннуң командири баштайгы снарядтан балыглангаш, чыскаалдан үнген, оңгу орнунга бир дугаар взводтуң командири лейтенантыны томуйлаан. Ол кижи эскадронну суурнуң мурнуу чарыынче шавар халдаашкынче киргеш, боду соонда оңгар иштинге чоруп турган. Бистиң Сат командиривис ковайып келгеш, ол кижиже: «Товарищ комэкс!» деп, кыйгы салып чыдырда, дайзынның чакпыыл огу оон чаагынче киргеш, чушкуузунуң үстүү талазындан өдүп үне берген. Командиривис ышбиле барган.

Оон удатпаанда ок Калдыңның думчук кырынче киргеш, кулак адаандан үне берген, элээн девидеп алгырган кижи чүве.

Кежээкиниң 5 шак үезинде мээң солагай талакы будумче ок дээпкен. Сөөк бүдүн болган. Имиртиңней бергижеге чедир аңаа аткылажып чыткаш, мурнуку шугумдан үнгеш, санчасть черинче чорупкан мен. Аңаа Севен-оол-биле иелээн бир хуу бажыңга чыттывыс. Эжимниң читкезин ок чире шаапкан. Мээң будумну эмчилер октуң кирген черинден үнген черинге чедир чара кескеш, шарып каан. Санкезек чери оон көшкеш, Ровно чоогунда чигир заводунуң чанында Шпановка суурга келген. Ооң эртенинде эмчи комиссиязы бүгү бәлыглаттырганнарны көрген. Мээң балыымны аар деп шиитпирлээш, ханы тылче — Грузин ССР-нин Гори хоорайында шериг госпиталынче чорудупкан...»

Чүү дээр боор, допчу болгаш тодаргай чугаалаан-дыр. Гвардейжи дайынчы Тонгак Таржааның бо демдеглелдерин кандыг-бир шериг кезээнинг дайынчы хөделиишкиннериниң журналынга дөмейлеп болур-дур. Чаңгыс-даа хүн хилис эрте бербээн, дөгерезин демдеглеп каан. Мооң-биле кады ол «Допчу демдеглелдериң» ээзиниң чаалажып турганын, ооң амы-тыпынын чамдыкта хыл кырынга турганын кичээнгейге алыр херек. Ол хире кадыг-дошкун үеде Тонгак Таржаа бижиттинерин каг-баан. «Турар дээрге турып чордунмас, турган черден өлүм дөрт базым» (А. Сурков) турда, оон өске кижи болза, саазын, карандаш дугайын бодаар бе? Бергеле боор, мен-не чигзинер мен.

(Уланчылыг).

Амыдырал болгаш медицина

ЧОНУ ДЭЭШ

Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузунуң участок эмнелгезиниң коллективи ырак-узак черде чурттап турар чоннуң кадыы дээш бүгү арга-ларын ажыглап, бо чугула айтырыгны кичээнгейниң төвүнде алган ажылдап турар. Кышка багай эвес белеткенген, одаар ыяш, хөмүр-дашты четчир кылдыр курлавырлап ап турган. Эмнелге ишти-ниң температуразы кыжын доктаамал сагыттынып турган, чылыы 18-25 градус. Чайгы септелге ажылдарын, черле ынчаш кышка ниити белеткелди ажыл-агый эргелекчизи Кара-кыс Ленчаевна Хертектиң удуртулгазы-биле чогумчалыг чоруткан.

Эм-таң, аъш-чем аймаан кожуун эмнелгезинден ап турар. Оон өске-даа херек түүлдер-биле шыдаар шаа-биле дузалап турар. Кожуун эмнелгезиниң улуг эмчизи чаа машина бээрин аазаан. Орук-суур кадыр-берт болгаш машина бо-ла үрелип каар. Чаа машина бизин 2-3 чыл бооп чорааш-ла, санчок каар. Ынчангаш чаа машина бээр дээрге өөрүп манап турарлар. Улуг эмчи боду база бо-ла аңаа чеде бээр. Эмнелгениң чедер-четпезин айтырып, кичээнгейни салып турар. Кадык камгалал яамызының сайыды Б. К. Күдерек база ийи удаа аңаа чораан. Кара-хөлчүлерниң бергедеп турар айтырыгларын ол билир, дузалап турар. Аптека удуртулгазы база доктаамал сагыш салып келген.

Ырак-ла улус бис дээш диленип-ле турары эпчок болгай, ынчангаш боттары шыдаар түүлдерин тыптынып турар. Чижээлээрге, дузалал ажыл-агый тургузуп алганы эмнелге коллективинге улуг деткимче. Ында 40 ажыг шээр, 4 бода мал бар. 2 инектиң сүдү эмчиде чыдар аарыг улуска шай сүттеп бээрингге четчир. Хойтпактап, үс-саржагны хайындырып алыр аргалыг. Картофель, капустаны курлавырлап, дузаарын дузап ап, чайын катчимисти чыып, вареньелеп ап турар. Хлеб биле зүтти суурдан ап турар. Эң-не бергедеп турары түүл — бензин чедишпези. Он беш орунну эмнелгеде херек кырында 20 чедир кижини хүлээп ап турар, 2 орунну божуур иелерге аңгылаан.

Грипп калбарып турда, школаны он хонук карантиннээн турган. Кодур дыка нептерээн турган. 197 кижи үчётка турган болза, ам 27 кижи арткан. Бо аарыгларны санаваска, суурнуң чурттакчыларының кадыының байдалы ниитизи-биле алырга, багай эвес. Колдуунда хан базыышкыны улгадыр улус хөй. Бедик чер болгаш ындыг. Уруглар дегдирер, өкпе, хөрек аарыглары бар.

Көдээниң малчыннарының эмчи хандырылгазы кажангызындан-даа нарыыдаан. Мурнуку чылдарда айда 9-10 чедир үнүүшкүннерни кылып турган болза, оларга ам айда 2-3 четсе, экизи-ле ол. Машина-техника, бензин айтырыы шаптык бооп турар. Эм-таңны харын шаа-биле ону чугула хереглээн кижилерге чедиштирип турар. Уругларга тарылга кылыр үени азы эмчи чалаанда ол чалалганы ажыглап, үнүүшкүннерни эмчилер кылып турар.

Кара-Хөлдүң участок эмнелгезинде эмчи кадрлар айтырыы база нарын байдалда, Бүдүн коллективте чаңгыс-ла дээди эртемниг эмчи бар. Долаана Тановвна Хертек — терапев эмчи. Ол коллективтиң улуг эмчизи болуп, удуртукчу хүлээлгени 1988 чылдан бээр күүседип турар. Ортумак эртемниг 9 эмчи бар. Оларның аразында чаңгыс коллективте үр чылда ажылдап келген дуржулгалыг ажылдакчылар хөй. Оларга Алдын-оол Норбужапович Хертек, Байлак Иргитовна Мазылай хамааржыр. Оларны Кара-Хөлдүң чону хүндүлээр. Бо эмнелгеде олар 25 чыл ажылдап турарлар. Техниктиг ажылчыннардан ажылына макталдыг кижилерге санитарка Роза Салчак, ажыл-агый эргелекчизи 30 ажыг чыл ажылдап турар Каракыс Ленчаевна Хертек, одакчылар Владимир Иргит, Виктор Күжүгет дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Чоокку чылдарда эмнелгениң сайзыралынга хамаарыштыр планы-биле коллективтиң улуг эмчизи таныштырды. «Электри шугуму суурга чедип кээрге чылыг-биле (физиолечение) эмнээр кабинет ажыдар планныг бис. Көжүп чоруур рентген аппарадын бээр кылдыр кадык камгалал сайыдындан дилээн бис. Оларны тургузар ийи өрээливис бар. Эмнелгевисти сайзырадып, улам күш киирери-биле ачы-буян марафонун эрттиреривистиң кол сорулгавыс база ол» деп чугаалады.

Ачы-буян марафонундан кирген арыг акшаның саны — 3 млн. 400 муң хире рубль болган. Бай-Тайга кожуун эмнелгезиниң коллективи 2 млн. рубльди салган. Оон аңгыда хан хынзар аппарат, кварцтыг сайгылгаан, хан дамдыладыр херекселди, дүрген дуза чедиреринин сумказын, шприцтер дээш, хөй-ле дериг-херекселдерни белекке берген.

Ак-Довурак хоорайның уруглар эмнелгезиниң улуг эмчизи Олег Куулараович Ламажык коллективинин мурнундан 1 млн. рубльди, өг-бүлезиниң мурнундан 100 муң рубльди марафонга салган. Оон аңгыда хөй дериг-херекселдерни белекке берген. Барыын-Хемчик кожуунның төп эмнелгезинде ажылдап турар Карз-Хөл чурттуг эмчи ажылдакчылары база Шуйнуң участок эмнелгезиниң эмчилери база боттарының үлүүн кириштирген.

Мал-маган салган кара-хөлчүлер мырыңай эңмежок болган.

Светлана БАЛЧЫР.
Ак-Довурак—Кара-Хөл.

КИЖИГЕ ЧУРТТАЛГА ХЕРЕК

Кижиниң сагыш-сеткилинге бичин-ле чүве өөрүнчүг, бичин-ле чүве хомуданчыг, муңгаранчыг болур. Мен маңаа ёзулуг улуг өөрүшкүм дугайын допчулап бижиир бодадым. Ол чүл дээрге, улуг ачы-буян дугайы-дыр. Чайның изин, кыштың соогу, дүн-даа, хүн-даа, ырак-чоок-даа, човадымшыладым-даа, аштадым-суксадым-даа дивейн, чону дээш, ооң кадыы дээш, кижилериң харын-даа амытыны дээш эрес-дидими-биле туржуп чоруур ачы-буянныг, ак халаттыг эмчилеривис дугайында кыска чугаа болур.

Аныяк-даа, назы догүп-даа орар үелеримде оларның ачы-дузазын бажыңымга-даа, эмчи черлеринге-даа, курорттарга-даа шеригниң санитар кезээнге-даа көрүп, четтиргенимни илередип келдим. Амыдыралымда бичиимден өскүстүң аар-берге түрегделин көрүп, быжыкпаан бичин организмим база чемирлип (баксырап), арай сылдаңгы бооп өскен мен. Чоорту аныяк-чалыы шаамда шериг албаны эрттирип чорааш, амгы үеде ажык-чарлыы-биле шыжыгып, килең-биле көрүп, дыңнап турарывыс Таджикистанда, Грузияда, сөөлгү үеде Чечняда өлүмнүг хан төгүүшкүннүг дайыннардан улуг ылгалбас, үгле тоталитарлыг тергиидел үезинде улуг чажыды-биле бооп турган оттуг болуушкуннардан алган кемдээшкиннеримден база оон улаштыр (бо шуут чажыт турган) Мурнуу-Уралга Чернобыль деңнелдиг айыыл-халаптың уржуктарын чайладырына киржип турган «четтиргеним», ылаңгыя иштики ижин-баар болгаш тыныш органнарынга халдаашкыннар мени алдан хар четпээнимде-ле, ажылдаар арга-шинек чок кылып каан. Декабрьда сооктун улгадып эгелээни биле тыныштаар, баш дескинип, чадаланчак черден аңдарылгаш, аары-биле кемдедим. Солагай будумнуң дөңмек дөзүнден эгелээш, бажынга чедир чаа бертиниишкин-биле кады дайынчы эрги үеде алганым кемдээшкиннер база шимчей берген (ол сөөлзүреди билдине берген). Барык хары угда бертиниишкиннер-биле чергелештир (чаржалаштыр), дегдириишкин болгаш эң айыылдыг хоочунум — тыныштаар азы бронхит база кирген. Үш кончуг айыылдыг чыргаларның күштүг тевинге таварышкаш, берге байдалга келген мен. Мени Сүт-Хөл кожуун эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының найыралдыг коллективи кыска хуусаа — үш неделя иштинде берге байдалдан чайладып, бут кырынга тургузуп экирткеш, салып үндүрдүлер. «Алдан харже артап орар, алызы кошкак кижи бо аарыгларны шыдажып эртерим бергедей бербээн бе» деп билинместей берген үелеримде бүдүү иштимде улуска билиндирбейн, бодангылай бээр чордум. Назынымда дыка берге арттарны эрткеш, алдангы артты артавайн баар болза, дыка-ла хомуданчыг болур хире турду.

Дайынчы шимчээшкиннер чоруп турда, бөгүн азы демин чаа-ла аңаа хөөрежип турган эштериң карак чивеш араызында амы-тынындан чарлып азы аар кемдээшкинге таваржып, угаанкудун оскунуп турда, оларга шаа-биле ачы-дуза чедирип тургаш, база-ла иштинде «меңээ база-ла та, кажан ийик таваржы берип болур. Ооң минутазын, шагын, хүнүн айтып каан эвес, бичиидаа када чырык чер кырынга амыдырал-чуртталга-ла херек» деп бодай бээр чүве чораан. Чоокта чаа бо берге байдалга таваржы бергеш бээ катап-ла бертик-межел, аарыг-аржык-даа болза, ону дагын бодай бээр, аңаа алыспайн, оон уштунуп үнериниң арга-ларын бодап, «чыда өлүр чылан эвес» дээш, бак чүвээ бастырбайн, сагыш-сеткилин көдүрүп, чалбарып тейлеп-даа чыдар апаар чорду. «Сезик-биле кирер, сүзүк-биле үнер» — деп кырган-авамның чагыы дээш, башка черле чүү кирбес дээр ону. Берге, деткимче кызыы байдалга тургаш, институтту эки доозуп алгаш, бар-ла күш-энергиям-биле харыысалгалыг удуртур ажылдарга, чонум дээш, ооң ажытолу дээш бүгү күжүм харамнанмайн чорааным-даа сагышка кире дүжер чорду.

Шак бо берге —барыңчоктун аразы турган эң-не айыылдыг халаптан мени чарып алган, азы дуу орандан бажым дозуп эккелгеш, экиртип каан кезер эмчи салбырының эмчизиниң мергежилинге, ажылынга ак сеткилдин-биле бердинген уруглармга, оолдарымга, ылаңгыя ооң удуртукчузу Красноярскиниң эмчи институдунуң доозукчузу, кезиишкин эмнээшкининиң талазы-биле мергежили сайзырап орар Макар Делгерович Ооржакка, эмчилер Алдын-кыс Ыглаар-ооловна Тюлюшке, Чечена Шаңгыр-ооловна Монгушка, Марат Даваевич Ооржакка, эмнээшкин талазы-биле арга-дуржулгазы элээн сайзырай берген Екатерина Эртинеевна Сарыларга болгаш могат-шылаг чок өске-даа эмчилерге ажыл-агыйынга, амыдырал-чуртталгазынга улуг-улуг чедишкиннер улам-на куттулуп турзун, ачы-буяныңар дээш алган-йөрээн чылыг сөстер арттар, сыннар-даа ажылдыр ужугуп кээп турар болзун, чолуңар будун, чоруунар чогузун, буянныг ажы-толуң!

Шалгы САЛЧАК.
Күш-ажылдың, дайынның хоочуну.

КӨРГЕНИМ ТАВАРЫЛГА

Дээди эртемниг кезер эмчи кижи болгаш, лама-хамнарга шоолуг-ла бүзүревес хевээр мен ийин. Дыңнаарга-ла ында-мында хамнар, ламалар тывылган боор-дур. Ламалаар, хамнаар кижилер тускай бир янзы талантылыг улус деп бодаар мен. Оон башка, кижи бүрүзү-ле хамнай, ламалай бербес болгай.

Ламалар хүрээ-хиттерге тускай эртем чедип ап, боттарының мергежилиниң аайы-биле ажылдаар дээрзин дыңнаан мен. А хамнар?...

Эрткен чылдан бээр Улуг-Хем кожуунга Владимир (Болат) Ховалыг дээр аныяк кижи көстүп келген. Ынзар-мынаар чалалга барып турду-даа ыйнаан, ону кым билир боор. Кудумчуга бир хоорай чурттуг таныырым кижи ужуражып келгеш Болат-Ак-Хам шынын сөглээр кижи чорду деп ындыг. Ол молдургазын оорладып алгаш, демги хамга бааргa, шуут чок, изи безин тывылбас-тыр диген чүве-дир. Аңаа бүзүревейн, ай чыгыы дилээш тыпшаннар.

Бистиң эмнелгеге мындыг таварылга база болган. Хулиганнарга таварышкаш, аар кемдээн К-ның амытынын нарын кезиишкин кылып тургаш алдывыс. Кезиишкин соонда К-ның ниити байдалы эжикип турзадаа, карактарынга үш-удурум чүве көстүр, орта уйгу удувас апарган. Нерв эмчизинге көргүзүп, ооңургадыр эмнер- салып-даа турдувус. Кандыг-даа дуза болбаан.

Аарыг кижиниң төрелдери Ак-Хамга көргүзүп көрээли дижип, дилеп эгеледілер. «Боттарыңар-ла билиңер» дээш, чөпшээрешкен мен.

Болат Ховалыг аарыг кижиниң чанынга улуг үрдаа болбады. Бичии коңгулуурун кыңгырадып, шишпип кагды. Ооң соонда аңаада-ла алгырып-кышкырган чыдар аарыг киживис удааш чыдыпкан. Удудар, ооңургадыр эм-тең бербээн чүве болгай. Ол удуп-удуп, оттуп келгеш, шуут кадык кижи апарган. Удаваанда оңу аалынче чандырыпкан бис. Бо хүннерде ол Шагаан-Арыг хоорайда чурттап, ажылдап турар.

Валентина ЧОЛДАК-ООЛ.
Шагаан-Арыгның төп эмнелгезиниң кезер эмчизи.

ААРЫГ НЕПТЕРЕП ТУРАР

Халдавырлыг аарыгларның бирээзи — менингококк дугайын бөгүн база чугаалажып көрээлиңер. 1971 чылдан бээр ооң халдавыры калбарып, Норвегия, Франция, Великобритания, Америка, Испания дээн чамдык чурттарга ооң катап тыптып, өскүп үнгени бүрүткеттинген. Ол аарыг Россияга бир дугаарында 1965 чылда илереп көстүп келген. Менингококк халдавырының өскүдүкчузу — нейросерий бөлүүнге хамааржыр менингококк бооп турар. Менингококк халдавырының кол дозу — кижи бооп турар.

Ол аарыгдан аараан уруглардың 70, 80 хуузу 14 хар чедир назылыг уруглар бооп турар, элээдилер — 10, 15 хуу.

Аарыгның тыптырынга организмниң шагзырап, могап турупканы, оран-бажыңның өл-шыгы, санитар-гигиена чурумун сагыйын турары дээн чижектиг түүлдер-салдарлыг болур.

Тывага хамаарыштыр чугаалаар болза, менингококк халдавырының өскүп турган үези — 1972 чыл. 1994 чылда аарыгның деңнели 100000 чурттакчыга онааштыр 1992 чылда бүрүткеттинген 2,6 таварылгага деңнээрге, 9,7 таварылга болган.

Эрткен чылын аарыг Эрзин кожуунуң девискээринге калбаа-биле нептерээн турган. 1995 чылдың эрткен бо үезинде Барыын Хемчик, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожууннарга болгаш Кызыл хоорайга ол аарыгдан 40 ажыг кижи аараан. Оон иштинден 25 уруг аарзаны бүрүткеттинген.

Бистиң республикага аарыгның нептерээн турган бир үези — 1977-78 чылдар деп санап турар бис. Аарыг ынчан 118 кижиниң амытынын алган. Чурттакчы чон ортузунга камгалал ажылдарны кылып чорутканының түңнелинде кижилерниң ол аарыгдан аарыыры оон 4 катап кызырылган. Ооң соонда 1971-1981 чылдарда аарыг база катап көстүп келген. Амгы үеде аарыг база катап нептереп эгелээн. Ындыг байдал кадык камгалал черлериниң мурнунга практиктиг болгаш эртем ужурдузелиг айтырыгларны шиитпирлээрин негеп келген. Тарап нептерээн аарыгның өөскүп үнген дөзүн тодарадып, ооң калбаа-биле нептереп чорун бээрин болдурбазы эң чугула айтырыг бооп турар. Профилактиктиг хемчегларни чорудары чугула, вакциналарны дарый садыл ап, чурттакчы чонга химпрофилактиканы чорударын уламчылаар.

Галина ПРОКУДИНА.
Медицина профилактика төвүнүң кол эмчизи.

ТӨЛЕПТИГ БАРААН БООП ЧОРУУР

Россия Федерациязының парламентизиниң 1994 чылдың декабрь 16-да күштүг кылдыр бадылааны «Хоочуннар дугайында» хоолуну номчааш, ында рынок үезинде хоочуннарның социал камгалалын моон соңгаар улам күштелдирер деп аңыгканын улуг өөрүшкү-биле хүлээп алдым. Күш-ажыл хоочуннарының пенсияже үнгенде мурнунда ажылдап турар чериниң кежигүнү болуп артары дээш оон-даа өске эргелерни, чигелделерни номчуп олургаш кижи өөрүп, магадавас аргажок-тур. Оларны орден, медальдар-биле шаңнап, хүндүлүг аттар тыпсыр дугайында немелделер кылырын сүмелеп турар С. Кировту канчап детки-вес боор.

Канчаар-даа бодап кээрге, ол күш-ажылдың бүгү категориязының хоочуннарынга хамааржыр ужурлуг, чүге дизе, олар ону бүгү назынының иштинде ак сеткилдиг күш-ажылы-биле чедип алганнар болгай.

Чылдар, шынап-ла, кижи назылап келирге ындыг бе, билдиртпейн эртип-ле турар апаар-дыр. Назы-хар база улгадып-ла орар, үе щаг кадыырап, чурттаары хүн бүрү экижиирден, улам бергедеп-даа орар ышкаш сагындырар. Ам бо чурттап эртип турар үевистиң коргунчуун, бергезин бижээшдаа канчаар, ону хүн бүрү көрүп, бижип-даа, номчуп, дыңнап даа мага ханган чондур бис ийин. Оон кандыгдаа түңнел чок болуп турары биске база «чем» болган чүве-ле болгай. Ынчанмыже, чүгээр чедишкиннер барын, ону кылып чорудуп турарын үстүкү черде саадап орар даргаларывыс дыңнадып турары база-ла өөрүнчүг болбас аргажок. Сөөлгү үеде солуннарга, радио, телевидениеге эки, бөдүүн ишчи хоочуннар, аныяк-даа кижилер дугайында бижип, дамчыдып турары солун-дур.

Ынчангаш мен база-ла бөдүүн, ажыл-ишчи кижи дугайында бижиирин шиитпирледим, ону арай-ла узадып ор ышкаш мен. Ону республиканың көдээ ажылагый ажылдакчыларында танывас кижи ховар боор деп билир мен. Чүге дизе, ол ажыл-агый аайы-биле, торээн Тывавыстын кайыдаа кожууннарынче үргүлүү дүн-хүн дивейн сургакылап чоруур кижи-ле болгай. Мээң маадырым Б. Моңгул-оолдун ырлап, мактап бижип чорууру «базарга-ла көк, эдерге-ле хек — көгүшыгы хөлбелчиңээн Хендергениң» Могай деп черге бөдүүн арат (ынчангаш Тыва Арат Республиканың алдарлыг «Арзылаң» мөгези) Донгак Балчый-оолдуң өг-бүлезинге 1940 чылдың апрель 8-те төрүттүнген.

Ону школачы чылдардан эгелээш, ам бөгүнге чедир кончуг эки билир мен.

Начын-оол Донгакович Балчий-оол удавас 55 харны арта базып, күш-ажылдың хоочуну болуп пенсияже үнер кижи. Начын-оол Донгакович бүгү назынының иштинде көдээ ажылагыйга ак сеткилдиг, шынчы ажылдап, допчулаарга, 36 чылдар иштинде (ооң иштинде үгле совхоз директорлар безин 25 чыл) шаңнал мактадыг, төлептиг ажылдап келген, ажылдап чоруур-даа кижи.

Ол 1959 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун чедишкинниг доосказ, амыдыралының эге базымын Улуг-Хем районунуң «Улуг-Хая» совхозка зоотехниктеп эгелээн. Элээн чылдар эрткенде бодунуң эртем-билигге чүткүлдүү-биле Бурятиянның көдээ ажылагый институдунуң инженер-зоотехник салбырын, директорлар, удуртукчулар билии бедидер курстарын база доозуп алган.

Оон баштайгы ажылдап эгелээни чылдарның бергезин ол үениң кижилери — амгы хоочуннар [illegible] эки билирлер. Ол дээрге — дужаар, чагырар, планны албан күүседир үе-ле болгай. Ынчан, амгы үевис ышкаш, дарга кижи-ле тускай машиналыг турбаану билдингир. Специалистер тускай аъттарлыг, ону боттары ажаап, карактаар турган чүве. Ол совхозтуң ынчангы девискээри дендии-ле улуг турган дизе меге эвес. Чүге дизе, ол девискээрге ынчан Хайыракан хем ол чарыында Эъжимниң хамык малчын коданнары, Ийи-Тал, Арыг-Бажы, Хендерге турган. Ол-ла бүгү салбырларын Начын-оол Донгакович неделя-неделязы-биле кыш, чай чок аъттыг кезин ажылдап чорду. Ажыл дээнде дыка-ла кызымак, ону ак сеткилдиг күүседир кижи. Ынчангаш-ла боор, ону үстүкү черде даргаларывыс, 1968 чылда Тес-Хем кожуунуң Берт-Дагже чоруткаш, совхоз директорунга томуйлаан. Ынчан Начын-оол Донгаковичиин республиканың бир дугаар аныяк директорларының бирээзи турган деп билир мен. Амгы Тес-Хем кожуунуң Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозу ол. Ооң ынчан кончуг аныяк үезин турган. Ол совхозтуң девискээри базала дыка улуг турган. Берт-Даг, Ү. Шынаа, О. Шынаа, Ак-Чыраа — шуптузун катай харыылаар. Ажылдап барган үезинде совхоз хожудангай турганы билдингир, амыр чүве кайда боор, баштайгы үеде база бергеле турган, ынчалза-даа Начын-оол Донгакович ону шыдажып эткен болгаш ол совхоз харын-даа кожуунда эки ажылдыг совхоз болу берген. Аныяк директор чон-биле кады хол тутчуп, арга-сүмезин хоочуннар-биле үлежип ажылдаар турду. Чагырар, дужаар деп чүве билбес, үгле чону-биле, специалистери-биле деңге ажылдаар турган.

Ол үениң аныяк-өскени, чону дыка-ла шыдамык, кызымак, маадырлыг үе-ле болган. Чүге мону, мынчаар билдингир бижип тур сен дизе, ол бүгү-ле үелериниң киржикчизи болгаш, ону билирим ол. Ам бодап чоруурумга, ынчан совхозуңуң ажылы дээш, амыдыралы дээш, кижилер дыка-ла кызымак, шыдамык ажылдап чораннар-дыр. Сезоннар аайы-биле совхоз ажылы дээш уйгу-дыш чок ажылдап турган чүве-ле болгай. Улуг-хүн, субботалар келирге-ле, улуг-биче, аныяк, кырган-даа дивес шеф дээш чоруп каар бис. Кандыг ажыл кылбайн турган дээрил аан! Чай болур, дыштаныр хүннеривисте шупту чон директорувус Начын-оол Донгакович, специалистер, өөренникчилер, башкылар, эмчилер, садыгжылар — кымнарны чок дээр, шупту демнинг, катыы-хөглүг хой кыргылдазы, сиген кезилдези, будук-бүрү белеткели дээш чоруп каар бис. Күс келир — одаар ыяш белеткели. Кыш болур, база-ла ажыл төнмес — кажаа, өдек-көржең хоорары дээш. Ол-ла бүгү дээш кым-даа акша-көпеек негеп чытканыын дыңнаваан мен. Аныяк үевисте ажыл-ишчи сорук-тиг турган бис, орта бистер чүгле ажылдаар эвес, а дыштаныр, агаарлаар, хөлдөөр турдувус. Чамдык дыштаныр хүннеривисте база шупту организациялар аайы-биле дустуг хөлдерже эштип, арга-арыгже агаарлап чоруп каар бис. Ол үеде бистиң-биле деңге Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Намгаевич Чүргүй-оол база-ла деңге ажылдап, чурттап чорду. Магалыгла чазык, хөглүг, биче сеткилдиг, ажылчын кижи.

Бо-ла бүгү үелерни уттуру берге. Шак ынчалдырла ол совхозка 10 чылдар билдиртпейн эрте берген. Ооң соонда Начын-оол Донгаковичиин «О. Шынаа» совхозунче ажылдадып чорудупкан, удаваанда совхоз чүгле кожуунда эвес, республикада дээрелериниң аразынче кире берген. Ол дээрге база-ла ооң карак кызыл, уйгу-дыжын билбес ажылының түңнели-дир. Бодунуң кады ажылдап чораан эштөөрүп, специалистерин бодунуң мергежилинге ол өөредип каан. Олар дээрге ам-даа совхоз директорлап ажылдап, чагырга-даа даргалап чоруурлар: Мөңгүн-оол Эртине ам Бии-Хем кожуунда совхоз директору, Виктор Чооду — Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтуң директору, Яндак-оол Мөңге — кожуун чагырыкчызы турган, амгы үеде кадыының аайы-биле пенсияда, Сан-Хөө Чаңгы-оол, Маадыр Арапчор — олар база-ла совхоз директорлары бооп чордулар, оларның соолгу ийизи бо хүннерде бистиң арзыста чогу хомуданчыг. Бо бүгү эткен үелерни ам-даа тес-хемчилер-биле хөөрежип, эки-ле үе турганын сактып чоруур бис. Тес-хемчилер, эш-өөрүм, ха-дуңмаларывыс ышкаш эки-ле чон деп, сактып бодап чоруур бис.

Эки кылган ажыл, элеп читпес эртине дээни ышкаш, ол-ла бүгү эки ажылы, кызымак чоруу, ак сеткилдиг ажылының түңнели дээш Чазактың шаңналдары: Тыва АССР-ниң Хүндүлел бижии, Ленинчи юбилей медалы, «Соц. чарыштың тиилекчизи» деп хөрек демдектери, хой-хой хүндүлел, мактал бижиктериниң эдилекчизи.

1983 чылда (ол Тес-Хем кожуунга ниитизи-биле 15 чыл ажылдаан) өскенторээн чери Улу

Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт • Спорт

АЖЫЛЫМГА ЫНАК МЕН

Бокс

Сөөлгү үеде бистиң республикада спорттуң база бир хевири боокса сонуургалыгларның саны көвүдеп турар апарган. Бо талазы-биле республика-даа, кожуун-даа чергелиг маргылдаалар доктаамал эртип турар. Харын-даа Россия девискээринде эртип турар Бүгү-делеген чергелиг маргылдааларга бистиң республиканың спортчуларының киржи бергени бир онзагай. Республиканың спортчу мергежилдиң дээди школазының улуг тренери Борис Маадырбааевич ДОНГАК-биле бистиң аравыска бо спорт дугайында чугаа болган.

— Борис Маадырбааевич, эгезинде бодуңарның дугайында каш сөстен чугаалай каптар силер бе?

— Алыс чуртум Өвүр кожуун. Оон төвү Хандагайты суурга 1955 чылдың март 16-та төрүттүнген мен. Хандагайты школазының 7-ги клазын дооскаш, Кызылдың № 35 профессионал-техниктиг училищезинге тудугжу мергежилди чедип алдым. Оон шериг албанын Ыраккы Чөөн чүктүң Хабаровск хоорайга эрттирдим. Шериг соонда Хабаровскиниң хеме тудуунуң заводунга токарэлап ажылдап артып кагдым. Ол болза 1976 чыл-дыр. А 1977 чылдың күзүүнде Хабаровскиниң күш-культура институдунуң белеткел салбырынга өөренип кирдим. Ук институттуң спорт факультединиң бокс салбырын 1982 чылда дооскаш, Кызылга чедип келген мен. Спортчу мергежилдиң дээди школазының улуг тренери болуп ажылдап эгеледим.

— Силерниң ажылдап эгелээн чылыңарда спорттуң бо хевириниң сайзыралы республиканга кандыг турган ирги?

— Шору турган. Тускай өөредилге черлеринге, күш-ажылчы коллективтерге бо спорт талазы-биле сонуургалдыгларның секциялары ажылдап турду. Бо спорттуң нептерээн чери — Тес-Хем кожуун. Оон төвү Самагалдай суурга республиканың элээди ургларның спорт школазының салбыры турган. Аңаа Май-оол Кушаа тренерлеп турду. Мээң билирим 1970 чылдарның төнчүзүнде бокс бо школага кончуг бедик деңнелге турган. Александр Биче-оол, Даниил Чиктол, Александр Күнзек, Виктор Оюн, Дугур-оол Лоовай, Александр Даргат, Илья Шивит-Хуурак, Анатолий Шыырап болгаш өскелернин-даа спортчу мергежили бедик. А кажан мен ажылдап кээп турумда бо спорт ук школага элээн суларай берген деп бодаар мен.

Ынчан боттарының изиг күзели-биле, бот-идепкейи-биле тренерлеп ажылдап турганнар хөй. Оларга Даш-оол Кууларны («Искра»), Сады Артынаны (Улуг-Хем), Март-оол Кыргысты (Ак-Тал), Олег Оюнну (Таңды) болгаш өскелернидаа адап болур мен.

— Баштайгы өөреникчилериңер дугайында чугаалап көрүңерем, Борис Маадырбааевич?

— Ийе, кижиниң баштайгы өөреникчилери черле уттундурбас боор чүве-дир. Өөреникчилерим Валентин Ховалыг, Вадим Балчыырак оларның Дмитров хоорайга болган чемпионатка киришкеш, чедип алган бедик спортчу чедиишкиннери мени кедергей хей-аът киргеп. Аңаа эвес оолдар-биле суг дер дүжүп, күжүм үндүрүп ажылдап турар кижи-дир мен деп бодап кээр мен. Ынчангаш өөреникчилеримге чоргаарланыр мен. Оларга Орлан Оюн, Геннадий Наксыл, Николай Маспык-оол, Шолбан Бумбажай, Альберт Самба болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Бо спортка эң-не бир дугаар мастер аттар алган оолдарны адап болур силер бе?

— Баштайгы мастерлер болза Геннадий Наксыл биле Шолбан Бумбажай олар болур. 1987 чылда Гена Красноярскиниң педагогика институдунга өөренип тургаш, мастер атты чедип алды. А Шолбан болза 1988 чылда Магаданга Валерий Пабепченконуң адынга тураскааткан Бүгү-эвилел маргылдаазынга Тываны төлээлеп четкеш, өедик спортчу чедиишкинниг болуп, мастер атка төлептиг болган кижи. Оон соонда-ла улай-улай бистиң спортчуларывыс мастер аттарны камгалап ап эгелээн.

— Амгы үеде бокс дугайында түңү чугаалап болур силер, Борис Маадырбааевич?

— 1980 чылдың ортан үезинден 1992 чылга чедир бо спорт күгле мастерниң деңнелинге чоруп турган болза, ам бо үеде ол улуг сайзыралды ап эгелей берген. Мурнуку чылдарда күгле турнирлерге ойнап, зоналарга призерлар болуп турдувус. Ам ындыг эвес. Сибирь болгаш Ыраккы-Чөөн чүк зоналарынга чедиишкиннинг ойнааш, улаштыр Россияның чемпионаттарынга киржип турар апарган бис. Чижек кылдыр эрткен чылды ап көрээли. Россияның Төп Чөвүлелиниң Ангарск хоорайга болган чемпионадынга 48 кг деңзиге Сагды Сарыглар чемпионнааш, Россия чемпионадынга киржир эргени чаалап алды. Ол ышкаш оон өске эштери Мерген Монгуш биле Радион Хертек олар ол-ла маргылдаага ийиги черни алгаш база-ла Россия чемпионадынга киржир болдулар. Тес-Хем школазындан үнген боксер Мерген Санчат эки белеткелдии-биле Россияның шилиндек командазынга кирди. Бодап кээримге, багай эвес-ле спортчу чедиишкиннер чүве.

— Акша-төгерик чедишпес, үениң өргези кончуг, ындыг-даа болза бо спорт талазы-биле маргылдаалар...

— Буруулуг болдум, ийе, билип каптым. Үениң аайы-биле, акша-төгериктиң бергези-биле республикадан дашкаар маргылдааларга бистиң спортчуларның киржири эвээжээн. Кажан киришкенде, оон чедиишкиниг болуп чаныр кээп турары дыка өөрүнчүг. Республика иштинге маргылдаалар саны көвүдеп турар апарган чүве. Бо чорук спортчуларның чаңгыс спортчу турушка турарынга улуг салдарлыг болуп турар. Бо чылдың эрткен каш айларында безин ийи улуг маргылдаа болуп каапты. Февраль айда Өвүрнүң Хандагайтыга кикбоксингке маргылдаа болуп эрти. Чоокта чаа Тес-Хемниң Самагалдайга Дугур-оол Лоовайның чырыткылыг адынга тураскааткан бокс маргылдаазы болду. Бо маргылдааларның кайызынга-даа киржикчилер хөй болду. Ол дээрге бокс спортунуң бистиң республикада сонуургалдыг болуп турарының херечизи-дир.

— Адырам, кикбоксинг дидиңер, ооң биле анаа боксту аразында ылгалы түл?

— Ийе, ылгалдыг. Бокс дээрге күгле холдары-биле күжүн шенежип шашкылажыр спорт-тур. А кикбоксинг дээрге база-ла бокстуң бир хевири болур. Аңаа удурланыкчылар холдары болгаш буттары-биле (теп-килежир) күжүн шенежип шашкылажыр. Ынчалза-даа кикбоксинг аңгы-аңгы хевирлерлиг. Бирээде, фул контакт — ол болза белден өрү теппишаан, шашкылажыры-дыр. Ийиде, фул с лоу киками — ол болза дискектен өрү тевери-дир, үште, лайт-контакт — маңаа оол-даа, кыс-даа кижи киржип болур, кол-ла негелдези техниказын көөр, күштүг шанчып, теп болбас. Дөртте, селен контакт болур. Аңаа база-ла оол-даа, кыс-даа кижилер киржип болур, күштүг шашпас, күгле хөй сан ойнап алырын кызыдар.

— Кикбоксинг Тывага кажан сайзырап эгелээн ирги, Борис Маадырбааевич?

— 1990 чылдарның эгезинде Кызылга «Восточное единоборство» спортчу клуб ажылдап турду. Ону боокса сундулуг, спортка хандыкшылдыг Александр Уржанай удуртуп турган чүве. Чогум-на Саша кикбоксинг талазы-биле кичээлдер эрттирип турган кижи оо. Түңнелинде 1993 чылда Кызылга бир-ле дугаар кикбоксингке маргылдаа организастап эрттирген кижи. Ол үеде Барнаулдан Оолак Сат, Краснодардан Сергей Куулар чедип келген.

Бокстуң бо хевириниге 1994 чылда Алтай крайга Сибирьниң бирги чери дээш маргылдаа болган. Аңаа Оолак Сат чемпионнаан, а Сергей Куулар ийиги черни алган. Оон Свердловскиге болган Россия чемпионадынга киришкеш, Сергей Куулар чемпион болган, а Оолак Сат ийиги черни алган. Ол-ла чылдың күскээр Челябинск хоорайга болган Азия чемпионадынга Оолак Сат чемпион болду, а Сергей Куулар ийиги черни ээледи. Түңнелинде кайызы-даа Россияның шилиндек командазынга кирдилер.

Чоокта чаа Казань хоорайга Россия чемпионады болду. Аңаа Тывадан үш оол, ийи уруг киришти. Оолак Сат чемпион атты чаалап алды, уруглардан Айыраа Маадыр-оол ийиги, а Менди Данзы үшкү черлерге төлептиг болдулар. Бо чижектерден бокс спортунуң бо хевири Тывада кандыг деңнелде дээрзи билдине берген боор.

— Мээң билирим спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринде бистиң республикада федерациялар бар болган. А бокс талазы-биле ындыг федерация бисте бар бе?

— Ындыг федерация турган, ынчалза-даа ол спорттуң бо хевирин улам ыңай сайзырадырынче улуг кичээнгей салбайн келген. Харын-даа ажылдавайн турган деп болур. Ам харын бир-ле дугаар ол федерацияның ажылын диргизер сорулга-биле, ооң чогуур документилерин бүрүткеп алдывыс. Федерацияның президентизинге Чазак Баштыңының социал-политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап болгаш ооң оралакчызынга Илья Шивит-Хуурак олар соңгутту.

— Ам бо чоокку үеде боокса республика чергелиг маргылдаа болур бе?

— Ийе, ындыг маргылдаа болур. Эрткен неделя төнчүзүнде Хандагайты суурга Вадим Балчыыракка тураскааткан спортчу мергежилдиң дээди школазының ажык маргылдаазы эрти.

— Борис Маадырбааевич, силер институт соонда, аңаа чедип алган мергежилиңерге шынчы болуп, ам бо хүннерге чедир аныяк-өскенни спортче хаара тудуп ажылдавышаан силер. Тренер ажылыңар дуганында түңү чугаалап болур силер?

— Харын аан, база-ла берге ажыл-дыр ийин. Кандыг-даа ажылга белен чүве турбас деп бодаар мен. Кижи ажылынга ынак, бердинген-не болза, кандыг-даа бергелерге торулбас дийин. Ийе, мээң ажылымда база бергелер дыка хөй. Сонуургалдыг улусту эвилелдеп алгаш, чааскаан маргылдааларны эрттирип келдим. Оон документ-саавырын кара чааскаан чыып, шупту түүлдерни кылып четтигип-ле турар-дыр мен. Шак ол түүлдерни чаңгыс кижи кылырга кайы-хире чымыштыг деп түвени билип-ле тур боор силер. Кижини хей-аът киир деткиптер, кыдыындан деткикчилер чок болуру кончугла хомуданчыг чораан. Чаа ол-даа канчаар. Кол-ла чүве ажылымга дыка ынак мен. Ол мээң сеткилимге кедергей тааржыр.

— Мээң-биле ажык чугаалашканыңар дээш четтирдим, Борис Маадырбааевич. Бодап олурарымга, силер бо айның 16-ның хүнүнде 40 харлаан-дыр силер. Ынчангаш силерге ыыжыг кадыкшылды, амыдырал-чуртталганарга өөрүшкүнү, өг-бүленгерге аас-кежиктиг, чымыштыг спортчу ижиңерге чеднишкиннерни күзеп каарын чөпшээреп көрүңер. Бодап чоруур бодалдарыңар, бодаран-ла турар болзун!

— Улуу-биле четтирдим. Тренер-биле журналист Александр ШОЮН чугаалашкан.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ачавыс **Владимир Бүрбүевич ТЮЛЮШ** Таңды кожуунунуң Кочетово суурунга төрүттүнген. Ол ажылышке кызымак, уругларынга ынак, өөрзүрек, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, күш-культурага сундулуг кижи. Ачавыс бөгүн, март 30-де 40 харлап турар. Ооң төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Бүрбү оглу Владимир
Бүзүрелдиг ачавыс ол.
Амыдырал-чуртталгага,
Ажыл-ишке кызымаккай.

Сөглээн сөзү чиге шынчы,
Чөпүүг, оожум, бүдүштүг-даа
Дөртен харлаан хүнү-биле
Төлеп чаңныг ачавыска,

Аас-кежик, кадыкшылды
Амыдырал-чуртталгага
Ажыл-ишке чеднишкинни
Алгап-йөрээп, күзедивис.

Ынак эжи Елена, уруу Викторня, оолдары Чингиз, Айдың Тюлюштерден.

Бистиң ававыс **Сувакай Сарыг-ооловна ООРЖАК** апрель 1-де 55 харлаар. Чөөн-Хемчик кожуунунуң Баян-Тала суурунда чурттап чоруур. Ававыс топтуг-томаанныг, биче сеткилдиг, дузаргак кижи.

Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүрээвистиң ханызындан бүгү-ле эки түүлдерни, кол-ла чүве — кадыкшылды күзевишаан, черге чедир мөгейдивис, авай. Кызылда, Чадаанада, Хандагайтыда ургларындан чалбыштыг изиг байыры хүлээп ап көр!

Оолдары Валентин, Андриан, уруглары Санда, Мариана, кенээттери Света, Менди, күдээзи Юра, уруглары уруглары.

Бистиң ынак ававыс, угбавыс, чаававыс **Яна Түметеевна КУУЛАР** апрель 1-де төрүттүнген хүнүн демдеглеп эрттирер.

Яна Түметеевна Томскиниң күрүне университединдооскаш, баштай Өвүр, амгы үеде Чеди-Хөл кожуунунуң улус судунуң дарзазынга ажылдап, эш-өөрүнүн, чоок чеднишкининиң аразында хүндүткелдиг чурттап чоруур. Ийи кызының ынак авазы, өөрүшкүзү.

Амыдырал-чуртталгазынга чүткүлдүг, аажы-чаңы чазык, топтуг ававыска, угбавыска, чаававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр сеткиливис ханызындан быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ажылынга чедиишкиннерни күзедивис.

Хүндүткел-биле өөнүң ээзи Валерий, уруглары Дый, Ир, бөлүк төрелдери.

ЧАРЛААЛДАР

ХУРАЛЫВЫС АПРЕЛЬ 26-ДА

Инвалидтернин отчет-соңгулдалыг хуралы бо чылдың апрель 26-да бистин клувуруска 10 шакта эгелээрин Кызыл хоорайда караа четпестер ниитилелиниң районнар аразының эге организациязы дыннадып тур.

Кожууннар хуралдарынга соңгуттурган делегаттар болгаш ниитилелдиң чалаттырган кежигүннери озал чокка кээрин баш удур сагындырып тур.

Эге организациязының бюрозу.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

ККБИ орус дыл болгаш литература, тыва дыл болгаш литература, эге өөредилге методиказы мергежилдиң бот-өөредилге салбырынга кижилерни хүлээп ап турар. Документилерни хүлээп алыры апрель 17-ден май 11-ге чедир. Экзаменнер май 15-те эгелээр. Өөредилге системазында ажылдавайн турар кижилерни керээ ёзугаар хүлээп алыр.

ДУЖААР ДОКУМЕНТИЛЕРИ: ортумак эртем дугайында херечилел, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, № 086/У хевириниң эмчи шынзылгазы, паспорт.

Май 3-тен 13-ке чедир төлевирлиг белеткел курстары ажылдап турар.

САДЫП ТУР МЕН

Чаагайжыды туттунган ийи өрээлдиг бажыңны, уруглар коляска тергезин болгаш удуур орнун чиик өртекке садып тур мен. **Телефону: 91-4-31.**

ЭМНЕДИП АП БОЛУР

Арагадан эмненир күзелдиг кижилерге, улустун эмнээшкин аргазы-биле эмнээр эмчи Зинаида Горелова А. Р. Довженконуң аргазы-биле арагадан эмнээрин чорудуп турар. **Адрези: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 213;** хүннүң-не, 1995 чылдың апрель 1-ден 8-ке чедир. Эмнээшкин 13 шакта эгелээр. Арага аймаан 5-14 хонук ишпээн кижилерни эмнээшкинге хүлээп алыр. Тайылбыр алырда **2-49-66** телефонче, 19 шак соонда долгаар.

Шыдыраа

60 ХАРЛЫГ, ЧЕМПИОН

Тиилелгениң 50 чыл оюнга тураскааткан хөл-шыдыраа маргылдаазы Тээлиде Х. К. Тойбухаа аттыг чурулга школазының бир өрээлинге үш хүн иштинде үргүлчүлээн.

Маргылдаага шупту 32 шыдыраачы боттарының спортчу мергежилин швейцар системага ойнап шенешкеннер. Оларның аразында кожуун чемпионнары чоргаанар, республика маргылдааларынга кожууннун адын камгалап киржип, багай эвес түңнелдерни чедип ап келген сес бирги разрядчылар база өзүп орар, шыдыраа оюнунуң хыын тып, мергежип кел чоруур аныяк шыдыраачылар бар болган. Ол ышкаш Хакасияның малчыннарының шыдыраага чемпиону Кара-оол Хеймерекович Салчак, Кызылдан Идам Кыргыс олар Бай-Тайгага ажыл-херээниң аайы-биле чорааш, бо маргылдаага киришкеннери солун болган. Бо маргылдааны кожууннун электрилиг харылзаа белдириниң коллективи (даргазы Олег Тарысович Монгуш) деткикчи болуп, маргылдаанын тиилекчилерин шаннап мактаар шанналдарны тургусканы, кожууннун шыдыраачыларынга өөрүнчүг болуушкун болган. Кожууннун өске даа коллективтери кожуунга спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге эрттирер маргылдааларга деткикчилер болуп, мынчаар дузалажыр, деткиир күзелин илередирлер боор дээрзинге ынанып, бүгүрээр апаар.

Үш хүн үргүлчүлээн чиг спортчу демиселдериниң түңнелинде алза чогуур 7 сантан 6,5 санны алгаш, кожууннун инвалидтер ниитилелиниң баштаар черинин даргазы, 60 харлап турар хоочун шыдыраачы, бирги разрядчы Кан-оол Хүргүл-оол бирги черни чаалап ап, 100 мун акша өртектиг телефон аппарадын болгаш эдеринчи акша шанналын деткикчилерден алган. Кожууннун хереглекчилер ниитилелиниң кол бухгалтери, бирги разрядчы Александр Ооржак ийиги, Тээлиде өөредилге-бүдүрүлге комбинадының төлээзи ийиги разрядчы Көк-оол Оңгай-оол үшкү черлерни тус-тузында ээлээш, акша шанналдарын алган. Аныяк шыдыраачылардан Шуйдан келген Шолбан Ооржак, Тээлиден Шолбан Севек, Артур Ооржак чараш комбинациялыг дидим ойнап, хоочун шыдыраачылардың үнелел-макталын чаалап ап шыдааннар. Кожууннун дүржулгалыг шыырак шыдыраачылары, бирги разрядчылар Шыдыраа Хертек, Дадар-оол Куулар, Киров Хунан, Очур Виктор, Семис-оол Хертек олар бо маргылдаага удаа-дараа уттуруп, чер албайн барганнар. Улаштыр шак-биле дүрген ойнаарынга маргышкан. Аңаа Семис-оол Хертек, Семис-оол Бакчап, Идам Кыргыс (Кызыл) олар тиилекчилер болган.

Маргылдааны кожууннун шыдыраа федерациязының даргазы А. Д-Х. Хомушку бедик организастыг деңнелге удуртуп-башкарып, судьялап эрттирген.

Кожуунда шыдыраа маргылдаалары удаа-дараа болуп эртип, хөй киржикчилерни хаара тудуп турарын онзалап демдеглээри чугула. Ынчалза-даа кожуун төвүнде шыдыраа ойнаар, маргылдаалар организастап эрттирер тускай оран-савазын чок болуп турары хомуданчыг.

Кожуунга шыдыраачылар клувун тургузар талазы-биле айтырыгны кожуун чагыргазы шиитпирлеп бээр боор дээрзинге кожууннун шыдыраа федерациязы ынанып, бүзүрел турар.

Шыдыраа маргылдааларын чүгле кожуун төвүнге эвес, Шуй, Ак-Чыраа суурларга база эрттиргилээн. Ам Бай-Талга, Кызыл-Дагга эрттирер. Апрель айда кожуун чагыргазының кубогу дээш база херээжен шыдыраачылар ортузунга шыдыраа маргылдаазын эрттирер.

Хоочун шыдыраачы болгаш мөге Мөге-Намчылдың (Намчыл Салчак) 95 харлаарынга, ооң спортчу чырык адынга тураскаадып, бо чайын республика чергелиг шыдыраа болгаш тыва хүреш маргылдааларын кожуунга организастап эрттирери планда көрдүнүп турар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

МӨӨРЕЙЛЕШКЕН

Суг-Аксы суурга Сүт-Хөл кожуунунуң ат-сураглыг шыдыраачысы чоргаан Хопгак-Хуна Эртинеевич Сарыгларга тураскааткан маргылдаа болган. 40 шыдыраачының мөөрейи Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Орлун Сарыгларның дорт киржилгези-биле Культура бажыңынга эрткен.

Мөөрейни организастап эрттиреринге, чойну ашкарып-чемгереринге Х.-Х. Сарыгларның дөргүл төрелдери ийи хүн иштинде шыдыраачыларга бараан болган.

Мөөрейниң түңнелинде бирги черни Шолбан Монгуш (Алдан-Маадыр), ийиден беш дугаарларын Сиилин Маадыр-оол (Кызыл-Тайга), Соскур-оол Ондар (Суг-Аксы), Захар-оол Ооржак (Бора-Тайга), Михаил Ховалыг (Кара-Чыраа) ээлээннер. Шанналдары шары, ирт дээш, өртектиг белектер болган.

Чалчык ОНДАР.

ФЕРМЕРЛЕРНИҢ «ШАЙЛААРАГЫ»

Бут кырынга туруп алырының аргазы-биле Балгазынның «Кара-Суг» арат ажыл-агыйы бо чылын чаа «Шайлаарак» ажыдып алган. Ам ында күгле манчы кылып, эрткен-дүшкен чонну чемгерип турар. Бис аңаа чоруп тургаш, оларның кылган манчызын шенеп, албан-биле дүштеки чем үезинде аңаа бардывыс. «Шайлааракты» турар чери көдээ кооперациянын столовая-зындан ырак эвесте. Ол бажыңны орук черинден 500 мун рубль-биле садып алган болду.

Арат ажыл-агыйының удуртукчузу Александр Сандакович Оюн, а ооң өөнүң ээзи Наталья Чоодуевна «Шайлааракта» эргелекчилеп турар. Наталья Чоодуевнадан элээн каш айтырыгны салып, ажыл-агыйның кайы-хире чоруп турарын сонуургаан мен. Ол мынчаар харылаан: «Ажыл-агый арайла шуудавайн баарга, бо «Шайлааракты» ажылып алганывыс ол. Шуудавайн турар чылдагааны, эрткен чылын 50 га черге кызылтас тарып алгаш, совхозтуң дүжүт ажаан алырын, комбайн хосталырын манап турувуста-ла, хайыраан тараавыс хар адаанче кире берген».

— Үргүлчү-ле манчы кылып турарга, хөй эът хереклe ыйнаан, мал-маганыңар кайы хирел?

— Мал-маган бар. Шээр болгаш мыйыстыг бода мал төрелдеривисте. А 14 баш хаванны боттарывыста азырап турар бис. Ынчангаш манчылаарынга эът четчир деп санап турар бис.

— Эрзин, Тестиң эрткен автобустары маңаа доктаар болгай, оларның пассажирлери силерге кээп чемненип турар бе?

— Бис оларны колдуу-ла хүлээп албайн турар бис. Чүге дээрге чемненир зал кончуг бичии, көрүңер даан чүгле ийи-ле стол бар. Хары угда бир автобус кижини чемгерер арга чок, хөй манчы хайындырар улуг пашсава база чок.

— «Шайлааракта» каш кижи ажылдап турар ирги?

— Мээң бодум-биле үш кижи бис. «Шайлаарак» ажыттынгаш, чаа-ла 1 ай чедип турар, ынчалза-даа суурнуң чону, эрткен-дүшкен чон үзүлбес-тир. Ынчангаш арат ажыл-агыйының саңхөө байдалы үгээргээр ужурлуг.

Эрткен чылын балгазынчылар боттары тараазын башкы хар чаггыже чедир ажаагаш арай деп-ле доозуп алган. Ынчангаш олар боттарының араттарынга дузалажыр арга чок болганы-ла шын. Араттарның ажылын экижидип, оларга доктаамал дузэ чедирери чугула дээрзин бо таварылга көргүзүп турар.

Савый-оол ООРЖАК.

ЫТТАР КӨВҮДЭЭН, КАНЧААРЫЛ?

Ыт чылы эрге берди, ам Хаван чылын чурттап эгелээн бис. Эрткен чыл албан-дужаалдыг кижилерге, оларның ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг чыл болган деп билир мен. Оон аңгыда бодап көөрге, хай-халап, өлүм-чидим, агаар-бойдустун, суг халавы көдээ ажыл-агыйга улуг когаралды чедирген. Ынчангаш Ыт чылын эки чыл эрти деп чугаалаары арай чиктиг болду бе.

Ыт дээрге өзүген амытанна болгай, бүдүн чыл иштинде та чеже эник төрүттүнүп, өзүп, улуг ыт болуп турар чүве. Ону кижинин өөнүү деп турар болгай. ол шын болбайн канчаар, эки коданчы ыт, аңнаар ыттар, бажын кадарар, бажынче өске улус киирбес болгай, а Сонгу чүк улузу оларны шанактаар болгай. Эки ыттарны караам-биле көрүп чору мен, кино-чуруктардан-даа көөр бис. Ынчангаш ыт — кижиниң өөнүү дээри-ле шын.

Ынчалза-даа ыттың багай талалары база бар. Бистиң Эрзин суурда ээлиг, ээзи чок чакпыыл ыт көвүдээн. Чаңгыс Эрзин суур-даа эвес, өске-даа сумуларга чоруурга база ындыг боор чорду ийин, оон-моон халчып кээр. азыг-диштиг амытаннардан кижи коргар, хап-соп тургаш адырлыр, харалаан, кудумчуга ындыг-ла белен ыяшдаш база тывылбас болгай. Ындыг-ла дээш оларны чок кылыры база белен эвес айтырыг. Моон мурнунда чылдарда, партия турар үеде, Эрзин суму даргазы С. А. Сарыгбан, коммунал ажылагыйының директору М. С. Марлов (ол ам бистиң аравыста чок) суурнуң ыттарын улус хөлезилеп, чок кылдыртып турду. Партия дүшкен. Саарэ Алексеевна Сарыгбан-даа ажылындан халашкан. Ам ыттарның өзүп көвүдеп турары-даа аажок. Бо талазы-биле хамаарышкан суму чагыргалары кандыг-даа хемчег албайн турар.

Бистиң суурнун черлик ыттары Тес арыында өзүп турар, ийи-чаңгыс өлген малдарның сегин суурдан ырадыр сөөртүп каар, черлик база суурнуң хөй ыттарының дойлаар чери ол. Суур иштинин ыттарының чыглыр черлери — столовая, кижи эмнелгези, райпо девискээринде складтар чаны, чүге дээрге ында мал соп турар болгай. Ыттарны чок кылыр дугайында айтырыгны чаңгыс эвес удаа тургузуп турган, ынчалза-даа Ыт чылында ыт өлүрүп болбас деп чылдагаан тывылган турган. Ылаңгыя почтальоннарга ындыг байдал дыка халалыг. Суурда колдуунда бажың бүрүзү ыттыг, оозун бажың ээлери баглавас боордур, олары суурда тоялап чоруур. Ыттар көвүдээрге, кижиге болгаш малга айыылдыг деп чүвени кижи бүгүдези эки билир. Ыт чылын чурттап эртивис, ам Хаван чылында чурттап турар бис. Эрзин суму чагыргазы Татьяна Аракчааевна Саая суурнуң хөй ыттарынга хамаарыштыр кандыг-бир хемчээн алыр үези черле келген боор.

Александр ТАВА.
Эрзин кожуун.

КИНО

МАРТ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Потерянные в джунглях» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50 шактарда. Видеозалга: «Свой парень» 10.30, 14.50 шактарда. «Холод Арктики» 12.30, 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бикини» деп магазин» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Магистр Вселенной» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ай-44» 10.40, 12.40 шактарда. «Динозаврның эзи келгени» 14.40, 17.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузакчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Я. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш. А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Ц. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57 культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34 93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш масса-ый информация чепсектериниң галаазы-биле хоойлужу дулгазының сагылдаазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргеделинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 1-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация галаазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкип болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага амазы. Тираж 15 Индекс 54240. Чагыг № 35—326.